

OSMANLI'NIN İLK JEOLJİ KİTABI VE OSMANLI'DA JEOLJİNİN DURUMU HAKKINDA ÖĞRETTİKLERİ

A. M. Celâl Şengör*

Bu makalenin yazılmasının macerası bundan yirmi üç yıl önce, 8 Şubat 1985'te başlamıştı. O gün, İstanbul'daki Sahaflar Çarşısı'nda, Mehmet Emin Zorlu Bey'in dükkânında Nérée Boubée'nin *Géologie Élémentaire Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie avec un Dictionnaire des Termes Géologiques ou Manuel de Géologie* adlı küçük kitabının dördüncü baskısını bulmuştum. Kitabın girişinde bulunan ve yerkürenin kesitini gösteren renkli levha, Mehmed Ali Fethi Efendi'nin *İlm-i Tabakatü'l-Arz* kitabındaki levhanın aynısı, yalnız Arap harflerini kullanan Osmanlıca sağdan sola yazıldığı için, simetriydi. N. Boubée'nin kitabını, evde, 1973 senesinde rahmetli Ord. Prof. Hâmit Nâfiz Pamir'in bana hediye etmiş olduğu *İlm-i Tabakatü'l-Arz* nüshası ile karşılaştırdırca, bunun Mehmed Ali Fethi Efendi'nin tercümesine kaynaklık eden ve neredeyse bir buçuk yüzyıldır bilinmeyen Fransızca eser olduğunu fark ettim. Bunu telefonla derhal Türkiye'de jeoloji biliminin tarihçesiyle ilgilendiğini bildiğim hocam ve dostum Prof. Dr. Kemâl Erguvanlı'ya bildirdim. Rahmetli Kemâl Bey, "Yarın kitabı fakülteye getir" dedi. Dediği gibi yaptım. Hoca kitabı alınca "Bilirim, kitap ödünç vermeyi sevmezsin, ama sana söz, iki gün sonra geri getireceğim. Bunu bana iki gün için ödünç verir misin?" diye sordu. Kemâl Hoca'ya nasıl hayır derim? "Nasıl isterseniz, Hocam" dedim. Gerçekten de merhum, kitabı inceledi ve iki gün sonra söz verdiği gibi geri getirdi. *İlm-i Tabakatü'l-Arz*'in bu Fransızca eserin tercümesi olduğunu o da tasdik ediyordu. Kemâl Bey bu bilgiyi o sırada yeni bitirmiş olduğu bir makaleye bir dipnot olarak koymak için iznimi istedi. Olumlu cevabım üzerine bu bilgi, rahmetlinin "Dünyada mühendislik jeolojisi kitapları ve dergileri" başlıklı makalesinin sonunda benim buluşum olarak yer aldı.¹ Ama Kemâl Bey tatmin olmamıştı.

* Prof. Dr. Dr. h. c. mult. A. M. Celâl Şengör (İTÜ Maden Fakültesi, Avrasya Yerbilimleri Enstitüsü, Ayazağa 34469 İstanbul), bu makalenin, Türk jeoloji araştırmalarının değerli isimleri Prof. Dr. İhsan Ketin (vefati: 16 Aralık 1995) ve Prof. Dr. Kemâl Erguvanlı (vefati: 9 Kasım 1989) ile birlikte üç isimli olarak yayımlanmasını istemiş ise de, bürokratik işlemler (temlikname ve izin yazılarının imzalanması için bu hocaların mirasçılarının belirlenmesi ve belgelenmesi, bunlardan izin alınması ve telif haklarının mirasçılara ödenmesi için gerekli işlemler) sebebiyle, C. Şengör'ün bu isteğini gerçekleştirmemiz mümkün olmamıştır. Ancak, Prof. Ketin ve Prof. Erguvanlı, bu makalenin manevi yazarları olarak her zaman saygı ve şükranla anılacaktır. Editörün notu.

¹ K. Erguvanlı, "Dünyada mühendislik jeolojisi kitapları ve dergileri," *Mühendislik Jeolojisi Türk Milli Komitesi Bülteni*, VII, 7 (1985): 28-32. Erguvanlı'nın bu makaledeki notu (s.32) şöyledir: "Şubat 1985'te jeoloji ve kitapları tutkunu Dr. A. M. C. Şengör'ün İstanbul'da sahaflardan aldığı 'Géologie Élémentaire Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie avec un Dictionnaire des Termes Géologiques ou Manuel de Géologie' adlı kitabının ilk baskısının Paris'te 1832'de, elimizdeki bu 4. baskısının ise 1843'te yapıldığı, kitabın 1.kısımının Géologie Élémentaire, 2. kısmının ise Etude Industrielle de la Géologie ou Géologie

Çevirinin Türk okuyucusuna ve bilim dünyasına doğru dürüst tanıtılması gerektiği fikrindeydi. Ben de bunu birlikte yapmayı teklif ettim. Rahmetli hocam benim böyle bir teklif yapacağımı sezmiş olacak ki zaten hazırlıklara başlamıştı. Bana öncelikle Mehmed Ali Fethi Efendi'nin kullandığı, Kahire'de basıldığını bildiğimiz Arapça olan ara nüshayı bulmamı tenbih etti. Türkiye'de modern sahaflığın kurucularından sevgili arkadaşım Uğur Güracar, aranan Arapça kitabın bilgisini Hsü Cheng-Hsiang'ın künyesi aşağıda verilen basılmamış doktora tezinde buldu. Böylelikle, hem Nérée Boubée'nin Arapça çevirinin yapıldığı Fransızca eserin yazarı olduğunu bir kez daha teyid etti, hem de Arapça ara nüshanın tam künyesini buldu. Ben de Kahire'deki dostlar yardımıyla elimizde artık tam künyesi bulunan Arapça çevirinin bir fotokopisini elde edebildim. Ancak hem Kemâl Hoca'nın hem benim araya giren işlerimiz projenin gecikmesine neden oldu ve sonunda meşum bir trafik kazası, Hocamızı bizden kopardı.

Kemâl Bey'den geriye proje ile ilgili daktiloyla yazılmış ve yer yer el yazısıyla düzeltilmiş "Türkiye'de İlk Jeoloji Kitabı" başlıklı dört sahife not kalmıştı. Ben bunları alarak rahmetli hocam İhsan Ketin'e gittim ve Kemâl Hoca ile başladığımız işi birlikte bitirmeyi önerdim. O da kitabı istedi ve el yazısıyla dokuz sahife not çıkardı. Bu notlar üzerinde birlikte çalışmadan, İhsan Hoca 16 Aralık 1995 günü âniden vefat etti. Ben de İhsan Bey'in notlarını rahmetli arkadaşından kalan notların yanına koyarak ileriki bir tarihte bunları kullanabilmek ümidiyle kütüphaneme kaldırdım.

Daha sonra Avrupa sahaflarında, Nérée Boubée'nin bu minik (8x14 cm) kitabının 1833'de yapılmış olan ilk baskısıyla bir de Almanca tercümesini buldum. Bu kitap da bulununca, ben bunu *Cumhuriyet Bilim Teknik* dergisindeki bir köşe yazımda duyurdum.² Daha sonra bu köşe yazımı resimlerle genişleterek *Zümrütnâme* başlıklı deneme kitabıma da aldım.³ Elinizdeki makale ise, sonunda, sevgili dostum Prof. Dr. Feza Günergun'un, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* dergisinin Türk botanik araştırmalarına ve botanik tarihimize değerli katkılarıyla tanıdığım Prof. Dr. Dr. h.c. Asuman Baytop için hazırlanmakta olan *Armağan* sayısına bir yazı vermeme istemesi ve bu konuda bana yaptığı büyük yardımlarla ortaya çıkmıştır. O olmasaydı, bu çalışmayı bitirmem düşünülemezdi. *İlm-i Tabakatü'l-Arz* üzerinde yeniden çalışmaya başlamadan önce, kitabın Osmanlıca'dan Latin harflerine transliterasyonunun gerekli olduğunu düşündük. Bunu Sayın Abdullah Köşe, büyük sabır ve

Géotechnique olduğu görülmüş, şekil ve içeriğinin incelenmesinden bu kitabın Fransızca'dan Arabça'ya ve Arabça'dan Türkçe'ye çevrilen ilk jeoloji (ilmü tabakatülarz) kitabının Fransızca orijinali olduğu tespit edilmiştir. Buradan, bugün kullandığımız 'jeoteknik' teriminin bu kitapta ilk kez kullanıldığı ve ilk yayımlanan kitabın da mühendislik jeolojisi olduğu belgelenmiştir."

² A. M. C. Şengör, "Klasiklerin tercümesi," *Cumhuriyet Bilim Teknik*, sayı 577, 1988, s. 5.

³ A. M. C. Şengör, *Zümrütnâme*, Yapı Kredi Yayınları 1279, Cogito 88, İstanbul 1999, s. 81-84.

titizlikle yaptı. Makaleyi yazarken, ölümlerinden yıllar sonra kendilerini çok sevdiğim iki hocamla “birlikte” bir kez daha çalışma imkânı bulduğum ve onların da bir doğa bilimcisi olan Asuman Baytop için bir şeyler yapmış olmasına vesile olduğum için mutluyum. Tek üzüntüm, Prof. Baytop için hazırladığım makalede, orijinal bir Osmanlı jeoloji eserini değil, bir yabancı tarafından yazılmış bir çeviri eseri armağan olarak sunmamdır. Bu da, Türkiye’de basılan ilk jeoloji kitabının bir çeviri olmasından kaynaklanmaktadır.

Yaşamın, ölümden sonra sadece hayâl dünyasında sürdüğünü sananlar yanlırlar. Sevgili hocalarım ve azîz dostlarım Kemâl Bey ve İhsan Bey gibiler, ölümlerinden yıllar sonra yaptıkları ve öğrettikleri sayesinde gerçek dünyada çalışmaya devam ederler! Ne mutlu onlara!

Osmanlılar ve jeoloji

Türkiye Cumhuriyeti'nin büyük sancılarla içinden doğduğu Osmanlı İmparatorluğu, belki tıp, onun ayrılmaz bir parçası olan eczacılık ve ona bağlı botanik (şifalı bitkiler ağırlıklı olarak) alanları hariç, doğa bilimleri açısından tam bir çöl manzarası sunar. İmparatorluğun yaklaşık 622 yıllık tarihinde dünya doğa bilimleri literatürüne kalıcı ve önemli bir katkı yapmış ne bir buluştan ne de bir eserden bahsetmek mümkündür. Muhtelif bibliyografyalarda bilimsel sıfatıyla listelenen kitapçık ve makalelerin bazıları yerel gözlemler sunmakta ise de, bunların hiçbiri dünya bilim literatürüne dikkate değer bir katkı yapamamıştır.

Doğa bilimlerine olan bu genel ilgisizlikten, ondokuzuncu yüzyılın en gözde bilimi olan jeoloji de nasibini almış, Osmanlı İmparatorluğu'nda, yabancı kökenli birkaç kişi dışında, son on yıl hâric (o da en çok üç kişiyle), jeolojiyi temsil eden kimse görülmemiştir. İmparatorluk tarih sahnesinden çekilirken, sınırları içinde jeoloji diplomalı tek bir vatandaşı bulunmuyordu. Gayrimüslim tebaa içerisinde yurt dışında jeoloji öğrenimi gördüğünü, hattâ Zürih Üniversitesi'nde şöhretli petrograf Ulrich Grubenmann'ın (1850-1924) yanında doktora dahî yaptığını bildiğimiz İstanbul'lu Anastase Georgiades (doğ. 1894), doktorasını⁴ bitirdikten sonra doğduğu ülkeye dönmemiş, bağımsız Yunanistan'ın başkenti Atina'ya yerleşmiştir.⁵ Georgiadès'in doktorasını aldığı tarihin yirmi küsur yıl öncesinde bile Yunanistan'da, Osmanlı İmparatorluğunun tersine, K. Mitzopoulos'un *Stoikheia Geologias* (Jeoloji'nin Öğeleri, 1893,

⁴ Anastase Georgiadès Bey, *Untersuchungen über Eruptivgesteine der Insel Halmahera (Djilolo) im Archipel der Molukken*: Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Philosophischen Doktorwürde vorgelegt der Philosophischen Fakultät der Universität Zürich, Diss. Druckerei Gebr. Leeman & Co., Zürich 1918, 46 s. + 2 katlanır harita.

⁵ Anastase Georgiadès ve yaptığı jeoloji tahsili hakkında bkz. A.M.C. Şengör, “1918'de Zürih'de İstanbullu bir doktora öğrencisi,” *Türkiye Petrol Jeologları Derneği Bülteni*, c.1, 1988, s.1-11.

1894, Atina) adlı iki ciltlik ve 568+607 sahifelik enfes ders kitabını üretecek kalitede bir jeoloji kültürü mevcuttu. Bu güzel kitabın birinci cildine, 2000 yılında yapılan yayınlarda bile verdiği deprem bilgileri nedeniyle atfı mevcuttur!⁶

Bu ilgi eksikliğine rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman Osmanlı nüfusu içinde çok nadir olmakla beraber, jeolojiyle ilgili bazı münferit ve tesadüfî gözlemlerin yapıldığına şahit oluyoruz. Bunların en ilginç, Evliya Çelebi adıyla tanınan Muhammed Zıllî ibn Derviş'in (1611-1682) muhtelif yerlerde gördüğü fosiller ve bunların mevcudiyetinden türettiği son derece akılcı yorumlardır. Ancak Evliya Çelebi, bu yorumlarını hiçbir zaman bilimsel bir çerçeveye oturtmaya çalışmamış, meşhur *Seyahatname*'sinde bunları belirtmekle yetinmiştir.⁷

Jeolojinin onsekizinci yüzyılda kazandığı çehresiyle Osmanlı İmparatorluğu'na ilk girişi, eldeki bilgilere göre, Yanya'nın Narda kasabasında Musevi dönmesi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen El-Hacc Hâfız İshak Efendi'nin (1774?-1834)⁸ yazdığı dört ciltlik *Mecmua-i Ulum-i Riyaziye* adlı eserin dördüncü cildinde yer alan kısa metin ile olmuştur.⁹ Ancak İshak Efendi

⁶ K. Mitzopoulos, *Stoikheia Geologias*, cilt 1, A. Constantinides en Athinai 1893, 568 s; cilt 2, aynı yer ve matbaa, 1894, 607 s.

⁷ Evliya Çelebi Muhammed Zıllî ibn Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c.I, Dersaadet'de İkdâm Maatbaası, 1314 [1896], s. 37-40, “Bahr-i Siyah fethi beyanındadır”. Bu konuda Evliya'nın metinlerine atıflar ve etraflı bir tartışma için bkz. R. Dankoff, “Evliya Çelebi and the Seyahatname,” *The Turks*, vol.3 *Ottomans*, Yay. haz. H.C. Güzel, C.C. Oğuz, ve O. Karatay, Yeni Türkiye Publications, Ankara, 2002, s.605-626; paleontolojik ve arkeolojik gözlemlere atıflar 614. sahifededir. Evliya'nın Karadeniz'in tarihçesi ile ilgili gözlemleri ve yorumu için daha fazla detay için bkz A. M. C. Şengör, “The large wavelength deformations of the lithosphere: Materials for a history of the evolution of thought from the earliest times to plate tectonics,” *Geological Society of America Memoir* 196, 2003, dipnot 39, pp. 302-303 ve A. M. C. Şengör, “İstanbul'daki jeolojik çalışmaların 1933'deki İstanbul Üniversitesi reformuna kadarki kısa tarihçesi,” Y. Örgün ve S. Yılmaz Şahin (yay. haz.) *İstanbul'un Jeolojisi Sempozyumu III Bildiriler Kitabı*, Türkiye Jeoloji Mühendisleri Odası, İstanbul Şubesi, İstanbul 2010, s. 2-20. Evliya'nın coğrafi ve entelektüel dünyası için bkz. G. Hagen, “Afterword: Ottoman understandings of the world in the seventeenth century,” *Evliya Çelebi - An Ottoman Mentality*, yay. haz. Robert Dankoff, Leiden: Brill, 2004, s. 207-248.

⁸ İshak Hoca hakkındaki en son inceleme için bkz. E. İhsanoğlu, *Başhoca İshak Efendi (Türkiye'de Modern Bilimin Öncüsü)*. Kültür Bakanlığı Yay. No.1091, Kaynak Eserler Dizisi No.36, Ankara, 1989, 146 s. İshak Efendi'nin babasının mı yoksa kendisinin mi dönme olduğu konusu ve doğum tarihi kaynaklara dayanılarak tartışılmış ise de mesele bir sonuca bağlanmamıştır.

⁹ Mühendishâne-i Berri-i Hümayûn Baş Hocası El-Hacc Hâfız İshak Efendi'nin te'lif-kerdesi olan *Mecmua-i Ulûm-i Riyaziye'nin Ecsâm-ı Nâriye, ve Madde-i Elektrikiye ve Müsellesât-ı Kürreviye ve İlmi Hey'et ve İlmi Hikmet-i Tabiiyeye mahsus ve İlmi-Hal ve Terki-i Ecsâmü hâvi cild-i râbisidir*. Matbaa-i Amire, 1250 H. [1834 M.], 536 s. Bu ciltte İshak Hoca, *nâr* yani ya kalorik veya belki de Georg Stahl'ın (1659-1734) Antoine-Laurent de Lavoisier (1743-1794) tarafından daha 1777'de yanlışlanmış olan flojiston fikri ile başlayarak, kalorik (veya flogistonun) yerküredeki bütün cisimlerde bulunduğunu ileri sürdükten sonra, buradan cisimlerin kendilerine, madenlere, minerallere, volkanlara ve depremlere geçmektedir. E. İhsanoğlu (*a.g.e.*, s.67-82), İshak Hoca'nın Lavoisier'nin kimyasından haberdar olduğunu söylemektedir. Bunu, E. İhsanoğlu'nun kitabı yazıldığı sırada, Lavoisier'nin *Traité Élémentaire de Chimie* (Paris, 1789) adlı eserini İngilizce çevirisi (*Elements of Chemistry*, 1790, çev. R. Kerr, Tıpkıbasım: Dover

bu eseri yayımlandığı zaman, dünyada jeolojide önemli merhaleler kaydedilmiş, son derece ciddi kuramsal tartışmalar başlamıştı. İshak Efendi'nin bunlardan haberdar olduğuna (veya bunları anladığına) dair kitabında hiçbir delil yoktur.

İshak Efendi, onsekizinci yüzyıl Avrupa ders kitaplarından özet mahiyetinde ön bilgiler aktarmadan önce, Avrupalı gezginler, İstanbul Boğazi'nin jeolojisiyle ilgili gözlem ve haritalarını Avrupa'da yayımlamışlardır. 1793, 1795 ve 1797-98 yıllarında İstanbul'a gelen Fransız doğa bilimci, entomolog ve hekim Guillaume Antoine Olivier (1756-1814), Anadolu'dan çok sayıda bitki örneği topladığı gibi,¹⁰ 1801 tarihli seyahatnamesinde İstanbul'un ilk jeolojik haritasını da yayımlamıştır. 1812-14 yılları arasında Bâb-ı Âli nezdinde Fransız elçisi olarak görev yapan asker ve diplomat Antoine-François Andréossy (1761-1828), 1818 tarihli eserinde İstanbul Boğazi'nin oluşumunu tartışmış ve atlasında Boğaz'ın kuzey kesimlerindeki kayaç mostralalarına yer vermiştir. İstanbul hakkında yazan ilk profesyonel jeolog olan P.-Edouard Poullotier de Verneuil'e (1805-1873) göre, Andréossy'nin eseri, jeologları İstanbul'u incelemeye teşvik etmiştir. De Verneuil'ün kendisi de 1837'de İstanbul'un jeolojisi hakkında yazmıştır. İstanbul'un ilk fosillerini bulan İngiliz jeolog Hugh Edwin Strickland (1811-1853), bu fosillere dayanarak Boğaz'ın Avrupa yakasını Silüriyen'e dahil etmiştir (1840). Yaklaşık on yıl sonra Fransız paleontolog Jean Albert Gaudry (1827-1908), Yûşâ Tepesi (Mt. Géant, Beykoz,

İstanbul) ve civarının jeolojisini incelemiş (1853) ve burada gördüğü grovıkları Silür veya Devon olarak düşünmüştür.¹¹

Gaudry'nin İstanbul'un jeolojik yapısı üzerindeki gözlemlerini yayımladığı 1853 yılında, İstanbul'da ilk Türkçe jeoloji kitabı basılmıştır. Bu kitap, Nérée Boubée tarafından 1833'te Paris'te, *Géologie Populaire à la Portée de Tout le Monde Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie (Tarım ve Sanayiye Uygulamalı, Herkesin Ulaşabileceği Popüler Jeoloji)* adlı ile yayımlanmış olan ve yukarıda sözünü ettiğimiz minik popüler kitabının¹² (Resim 1) çevirisidir. Çeviri, doğrudan Fransızca'dan değil, Mısır kaynaklı bir Arapça tercümeden¹³ yapılmıştır. Türkçe çeviriyi yapan Rusçuk'lu es-Seyd Mehmed Ali Fethi Efendi'dir ve bu çalışmasına *İlm-i Tabakatü'l-Arz (= Yer Tabakalarının Bilimi)* adını vermiştir.

İstanbul'da yayımlandığı zaman devlet ileri gelenlerinin büyük ilgisini çekmiş olan *İlm-i Tabakatü'l-Arz'ın* tarihçe ve içeriği E. İhsanoğlu ve diğerleri¹⁴ tarafından eksik ve yanlış tanımlandığı için, yapılan tanıtımlar, gerek kitap gerekse içinde tercüme edildiği entelektüel çevre hakkında tamamen yanıltıcı bir fikir vermektedir. Bu makalenin amacı, Ali Fethi Efendi'nin tercümesini tanıtmak, ona temel olan Arapça tercüme ve Fransızca orijinali ile karşılaştırarak incelemek ve kitabın bize verdiği ipuçlarından yola çıkarak, Ali Fethi Efendi'nin tercümesinin yayımlandığı sırada Osmanlı toplumunun doğa bilimleri hakkındaki gerçek bilgi düzeyini tartışmaktır.

Books, 1965) üzerinden İshak Efendi'nin *Mecmua-i Ulûm-i Riyaziye*'sinin dördüncü cildindeki kimyayı konu alan makalesini (*İlm-i Hall ve Terkiât-ı Ecsam*) bizzat karşılaştıran Feza Günergün (sözlü görüşme, 11 Haziran 2008) da teyid etmiştir. Lavoisier'nin kimyasıyla flojiston teorisi bağdaşamayacağına göre, İshak Efendi, ya *Mecmua-i Ulûm-u Riyaziye*'yi değişik kaynaklardan (Lavoisier ve öncesi) yararlanarak yazmış ve muhtelif kısımlarını birbiriyle uyumlu hale getirmemiştir veya okuduklarının birbiriyle ilişkisini anlamamıştır. Hem Günergün hem Şengör ikinci ihtimalin daha kuvvetli olduğu kanısındadır (F.Günergün ayrıca, İshak Efendi'nin kimyanın analiz ve sentezden ibaret olduğu şeklindeki tarifinin Fransız kimyager Pierre-Joseph Macquer'in (1718-1784) eserlerinde de bulunduğunu ve Lavoisier öncesi kitaplardaki kimya tarifleriyle uyduğunu yazmıştır: bkz. "Kimya öğretiminde ilk Türkçe kitaplar," *Kimya ve Sanayi*, XXIX, 1985, s.50-66). Şurası muhakkak ki, İshak Hoca, bir bilimci (*scientist*) veya bilgin (*savant*) değil, Avrupa ders kitaplarından bilimi nakletmeğe çabalayan bir tercüman ve öğretmendir.

İshak Efendi, *Mecmua-i Ulûm-i Riyaziye*'yi yayımladığı yıllarda meşhur *Principles of Geology*'sini yayımlayan Charles Lyell'in (1797-1875) görüşünün aksine, dünyanın kendine has bir iç ısıya olduğu kanaatini kuşkusuz bilgi edinme imkânını bulduğu plütonistlerden almıştır. Ancak İshak Hoca'nın jeoloji hakkındaki bilgileri eserinde yansıdığı kadarıyla yüzeysel olup on sekizinci yüzyılın sonuna aittir. İshak Hoca'nın jeolojisi için bilhassa şu bahse bkz. "İlm-i hikmet-i tabii-i mahsusdan âlem-i kevn-i fesatta vâki alâim ve âsârı havi makale-i saniye" (s. 451). Aslında İshak Hoca'nın jeolojisine neleri kaynak aldığı incelenmemiş bir konudur. Bkz. İ.H. Akyol, "Tanzimat devrinde bizde coğrafya ve jeoloji," *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 511-571 (İshak Hoca'nın jeolojisi için bkz. s.555); B. Eroğlu, "Türkiye'de yerbilimleri tarihçesi," *TMMOB İstanbul İl Koordinasyon Kurulu Dergisi*, Aralık 2006, s. 114-121.

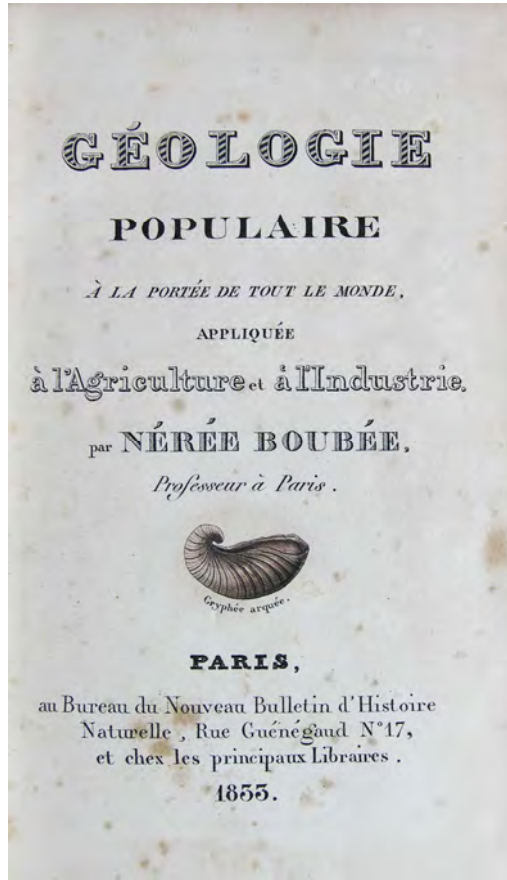
¹⁰ Asuman Baytop, *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*, TÜBİTAK Yay., Ankara 2004, s. 91-117.

¹¹ A. M. C. Şengör, "İstanbul'daki jeolojik çalışmaların 1933'deki İstanbul Üniversitesi Reformu'na kadarki kısa tarihçesi," *İstanbul'un Jeolojisi Sempozyumu III, 07-09 Aralık 2007, Bildiriler Kitabı*, TMMOB Jeoloji Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi, ayrı baskı, 19 s.

¹² N. Boubée, *Géologie Populaire à la Portée de Tout le Monde Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie*. Au Bureau du Nouveau Bulletin d'Histoire Naturelle, Paris, 1833, xv+[i]+236 ss+ 1 renkli frontispis.

¹³ N. Boubée, *Al-Aqwal al-Murziya fi 'ilm Bunyat al-Kura al Ardiyya*, Bulak Matbaası, Kahire, H.1257 (1841-1842), 174 s. + 1 renkli ideal kesit. Bu kitap Ahmed Fayid Efendi tarafından Fransızca'dan Arapça'ya tercüme edilmiştir. Kitabın künyesi ve bahsedildiği diğer kaynaklar Hsü'nün yayımlanmamış doktora tezinin «checklist» kısmının 208. sahifesinde verilmiştir: Hsü, Cheng-Hsiang, 1985, *The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt, 1238-1267 (1822-1851): A Bibliographical Study with a Checklist by Title of Arabic Printed Works*. A thesis submitted to the University of Edinburgh for the Degree of Doctor of Philosophy in the Faculty of Arts, xxviii + 669 s.

¹⁴ Bu yazarlar, daha önce yapılmış olan bazı yayınlardaki yanlışları tekrarlayarak, *İlm-i Tabakatü'l-Arz'ın* "Fransız jeolog Léonce Elie de Beaumont tarafından yazılmış olan bir eserin tercümesi" olduğunu yazmışlardır. Bkz. E. İhsanoğlu ve diğerleri, *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*, c.I, ed. E.İhsanoğlu, IRCICA, Osmanlı Bilim Tarihi Literatürü Serisi No.6, İstanbul 2006, s. 169: İstanbul'daki Beyazıt Devlet Kütüphanesi Kataloğunda (K.106408) orijinal yazar "Babee, Nree" olarak kaydedilmiş olmasına rağmen bu yazarın kim olduğu araştırılmamış ve eski yazarların bilgisi doğru kabul edilmiştir.

Resim 1. Nérée Boubée'nin *Géologie Populaire à la Portée de Tout le Monde Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie* (Paris, 1833) adlı popüler kitabının başlık sayfası.

***Géologie Populaire*'in yazarı Nérée Boubée: Doğa bilimci, öğretmen, koleksiyoner ve tüccar**

İlm-i Tabakatü'l-Arz'a kaynaklık eden *Géologie Populaire*'in yazarı olan Nérée Boubée (1806-1863),¹⁵ bir Fransız doğa bilimci, entomolog ve jeologdur.¹⁶ Isı akımı ölçümlerinin ve ısıya dayanan yer tektonizması

¹⁵ Doğum tarihi değişik kaynaklarda 1862 ve 1863 olarak verilmiştir. Biz ölüm tarihini "Ağustos 1863" olarak belirten Comité des Travaux Historiques et Scientifiques'in web sitesindeki bilgiyi doğru kabul ettik. <http://cths.fr/an/prosopo.php?id=101511>. Fransız Milli Kütüphanesi'nin (BNF) web sitesinde de ölüm tarihi 1863 olarak verilmiştir.

¹⁶ G. Vapereau, *Dictionnaire Universel des Contemporains*, Paris: Hachette, 1858, p.250; Wendell E. Wilson, *Mineralogical Record Biographical Archive*, www.mineralogicalrecord.com (en son 9 Haziran 2010'da görüldü. 1845'de kurduğu ve mineral örneklerinin satışını yaptığı ticarethaneyi 1862'deki ölümünden sonra oğlu E. Boubée devralarak ismini *Comptoir Central d'Histoire Naturelle* olarak

görüşlerinin ve aynı zamanda Fransa Jeoloji Cemiyeti'nin kurucusu, Paris Doğa Tarihi Müzesi profesörlerinden Fransız jeolog Louis Cordier'nin (1777-1861) öğrencilerindendir.¹⁷ Adı geçen eserinin kapağında "Professeur à Paris", 1849 tarihli bir diğer eserinde "Professeur de géologie agricole et industrielle" ünvanı kaydedilmiştir. Bu ifadeden ve *Géologie Populaire*'in içindeki bir duyurudan anlaşıldığı kadarıyla, Paris'teki bazı adreslerde halk için (*pour les gens du monde*) ücret karşılığı dersler vermektedir. Jeoloji dersleri, 1,5 ay süren kurslar halindedir. Kurs, haftada ikişer ders (Rue Choiseul, no.12) ile Paris havzasının jeolojik oluşumunun tanıtıldığı birer arazi gezisinden oluşmaktadır. N. Boubée ayrıca, başka bir adreste (rue Guénégaud, no.17),¹⁸ kayaları, minerallerin ve fosilleri ele aldığı *géognosie* (Yer kabuğunda kayaların ve minerallerin orijini ve dağılımını inceleyen bilim dalı, 19. yüzyıl terimi) dersleri de vermektedir. Bu kurslar haftada 2,5 saatlik bir ders ve birer arazi gezisinden (jeoloji dersleriyle ortak) oluşmaktadır. 1836 tarihli bir yayın, onun École Pratique des Préparateurs et Voyageurs Naturalistes (Doğa gezginleri ve fosil ve kayaç örneklerinin temizlenme ve incelemeye hazır hale getirilmesiyle uğraşanlar için uygulama okulu) adlı bir okulun kurucusu olduğunu kaydetmiştir.¹⁹ Dersler ve geziler bu okul çerçevesinde düzenlenmiş olabilir. Pirene dağlarının doğasını incelemeye yönelik yaptığı senelik gezilerde de meraklı kişilere ücret karşılığı rehberlik yapmış ve bölgenin jeolojisini anlatmıştır. 1833 yılında dokuzuncu gezisini düzenlediği anlaşılmaktadır. Bu gezilerden önemli miktarda böcek ve mineral örnekleri toplamıştır. Bu koleksiyonu ile doğa tarihi malzemesi ticareti yapmıştır. 1845 yılında Paris Tıp Fakültesi yakınında (rue de l'École de Médecine) açtığı ticarethanede (Éloffé & Compagnie) kaya, mineral, fosil, bitki, deniz kabuğu, kuş örnekleri satışına başlamıştır. Aynı zamanda kendi adını taşıyan mikroskoplar üretmiş, okullara ve üniversitelere öğretimde kullanacakları malzeme örnekleri temin etmiştir. Ticarethanesi, Paris Doğa Bilimleri Müzesi ile işbirliği içinde olmuş ve müzenin ziyaretçilerine örnekler sağlamıştır. Jeoloji, hayvan ve bitkilerin jeolojik tabakalardaki izleri ve kristalografi konusunda araştırmalar yapmıştır. Mineraloji koleksiyonunun önemli bir kısmı, bugün Sorbonne Üniversitesi koleksiyonu içindedir. Dükkân bugün Nérée Boubée adı altında '87, rue Monge 75005 Paris' adresinde işlevini sürdürmekteyse de sahibi artık Boubée ailesinden değildir. Boubée yayınları ise

değiştirmiş ve babasının işini devam etmiştir. Onun ölümüyle torun N.Boubée II şirketin bilim yayınlarına ağırlık vermiş ve kurduğu yayınevi (Société Nouvelle des Editions Nérée Boubée) günümüzde Paris'te faaliyetini sürdürmektedir. Doğum yeri olan Toulouse'da adını taşıyan bir sokak vardır (Rue Boubée).

¹⁷ *Tableau Géologique* adlı eserini ona ithaf etmiştir.

¹⁸ Bu adres aynı zamanda, N. Boubée'nin yayımladığı *Bulletin d'Histoire Naturelle de France* adlı derginin adresidir.

¹⁹ Nérée Boubée, *Notice sur le Musée Pyrénéen de Saint-Bertrand-de-Comminges, sur l'École Pratique de Préparateurs et Voyageurs Naturalistes, et sur les Publications de cet Etablissement Fondé par M. Nérée Boubée*, Paris: Au bureau de l'Écho du Monde Savant, 1836, 6 s.

Editions Boubée adıyla '9, rue de Savoie 75006 Paris' adresinde ve zengin bir doğa tarihi eser listesiyle yaşamını sürdürmektedir.

Nérée Boubée, jeoloji konusunda çeşitli kitaplar ve haritalar yayınlamıştır.²⁰ Bunlardan birisi, yukarıda adı geçen *Géologie Élémentaire à la Portée de Tout le Monde* (1833) olup, burada, memleketlileri Laplace ve Cuvier'nin izinden giderek Nuh Tufanı'nın kuyruklu yıldızların etkisiyle oluştuğu görüşünü savunmuştur. *Bulletin d'Histoire Naturelle de France* adlı derginin yayımcısıdır. Bu aylık dergide (8x14 cm, yaklaşık 100 s.), Boubée'nin Fransa içinde yaptığı doğa araştırma gezilerinin raporları yanında Fransız doğa bilimcilerinin biyografi ve portreleri de yer almaktadır. *L'Écho du Monde Savant, Journal Analytique des Nouvelles et des Cours Scientifiques* (1834-38) ve onu izleyen *Réforme Agricole* (1848-1867), *Revue Élémentaire et Progressive des Sciences Physiques et Naturelles* (1834-1836) dergilerinin bilim editörlüğünü yapmıştır.

Boubée, Oô gölünün (Luchon, Les Pyrénées) fiziki ve jeolojik yapısını incelemiştir²¹ ve Pyrénées'deki, içme suyu kaynaklarıyla meşhur Barousse vadisi içindeki "Chalets de Saint-Nérée" konaklama tesisini kurmuştur. Fransız böcekbilim, botanik ve jeoloji cemiyetlerinin yanı sıra Fransa dışındaki bilim derneklerinin de üyesi olmuştur.²² Jeolojik gözlemlerini Paris Bilimler Akademisi'ne sunmuştur. Bunlardan birisinde jeolojik şartlar ile endemik ve epidemik hastalıkların (özellikle kolera) ilişkisini incelemiştir.²³ Ziraat, sanayi ve ticaret öğretim sistemi ve verimsiz toprakların ıslahı konusunda da ilgilenmiştir.²⁴ Demiryolları ve toprakların ıslahı konusunda yazmıştır.²⁵

N. Boubée, 1833 yılında Paris'te iki jeoloji kitabı yayınlamıştır: *Géologie Populaire à la Portée de Tout le Monde Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie* (vii+236 s.) ve *Géologie Élémentaire à la Portée de Tout le Monde, Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie* (xv+236 s.). Başlıklardaki *élémentaire* ve *populaire* sıfatları birbirinin yerini almış ve giriş sayfa sayılarında fark (xv yerine vii s.) olsa da, bu iki kitap, içerik bakımından birbirine benzer olmalıdır.

²⁰ *Tableau de l'Etat du Globe à ses Différents Ages, Tableau Mnémorique des Terrains Primitifs, Cours Complet d'Etudes Géologiques, par des Leçons et par des Voyages* vd.

²¹ N. Boubée, *Expériences Physiques et Géologiques faites au Lac d'Oô*,

²² Comité des travaux historiques et scientifiques'in web sitesi (10.06.2010): <http://cths.fr/an/prosopo.php?id=101511>

²³ Nérée Boubée, *La Géologie dans ses Rapports avec la Médecine et l'Hygiène Publique – Conditions Géologiques des Maladies Epidémiques et Endémiques en Général et du Choléra en Particulier*. Paris: Au Bureau de la Réforme Agricole, Chez Eloffe, Naturaliste [1849], 23 s.

²⁴ "Proposition motivée relative à un système général d'instruction agricole, industrielle et commerciale et à l'amendement général des terres improductives de la France, soumise par M. Nérée Boubée,... à M. le Ministre de l'Instruction Publique et à M. le Ministre de l'Agriculture et du Commerce, 12 mai 1840". 4 s.

²⁵ *Les Chemins de Fer et l'Amendement des Terres. Note Adressée à la Chambre des Députés*.

Bu kitaplar sonraki yıllarda genişletilerek tekrar basılmış ve okullarda (collèges et séminaires) ders kitabı olarak okutulmuştur: *Géologie Élémentaire Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie avec un Dictionnaire des Termes Géologiques* (2.bs. 1836, 4.bs. 1842, 5.bs. 1866); *Manuel Élémentaire de Géologie à l'Agriculture et à l'Industrie avec un Dictionnaire des Termes Géologiques et des Sciences Accessoires Contenant plus de 1000 Mots* (3e ed., 1838, 315 pp.). Boubée'nin bu eseri, kısa bir süre sonra, Almanca'ya, İngilizce'ye, İtalyanca'ya çevrilmiştir.²⁶

Resim 2. N. Boubée'nin *Géologie Populaire* adlı kitabının *Al-Aqwal al-Murziyya fi 'ilm Bunyat al-Kura al Ardiyya* (Kahire, 1842) adlı çevirisinin başlık sayfası.

Resim 3. Ali Fethi Efendi'nin *İlm-i Tabakatü'l Arz* (İstanbul, 1853) adlı çevirisinin başlık sayfası.

²⁶ 1846'da Güney Amerika'da yapılmış bir İspanyolca çevirisi de vardır. Nerco Boubée, *Geologia elementar applicada a' agricultura e industria com hum dictionario dos termos geologicos ou manual de geologia*. Traduzido da quarta edição. Rio de Janeiro, Na Typografia Nacional 1846.

Arapça çeviriyi yapan Ahmed Fayid: Mühendishane-i Hıdiviyye hocalarından

Boubée'nin jeoloji kitabı, H.1257 (1842) yılında Arapça'ya çevrilerek Mısır'da Bulak Matbaası'nda *Al-Aqwâl al-Murdiya fi 'ilm Bunyat al-Kura al-Ardiyya* (Yerkürenin yapısını bildiren ilim hakkında beğenilmiş sözler) başlığı ile yayımlanmıştır (Resim 2). Çeviri, Bulak'taki Mısır Mühendishanesi Nazırı 'Yusuf Lambir'in (Charles Lambert ?)²⁷ önerisi üzerine Ahmed Fayid (öl. Kahire 1882)²⁸ tarafından yapılmıştır. Arapça metin Şeyh İbrahim Abdulgaffar tarafından gözden geçirilmiştir. 'Umum Medreseler Divanı Müdürü' Edhem Bey'in emri üzerine, Mustafa Behçet ve Rıfaa efendiler, Arapça çeviri ile Fransızca aslını karşılaştırmışlardır.²⁹ Dolayısıyla çeviri, tek bir kişinin değil, bir ekibin ürünüdür.

Ahmed Fayid, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın (1769–1848) Mısır'ı modernleştirme hareketi çerçevesinde Avrupa'ya gönderdiği gençlerden biridir.³⁰ P. Crozet'ye göre, Avrupa'ya 1820'li yılların sonunda gönderilmiş, 1835 yılında Paris'teki École Polytechnique'e öğrenci olarak yazılmış, ancak 3 ay sonra Mısır'a geri çağırılmıştır. Kahire'nin güneyinde bulunan Tura şehrindeki École d'Artillerie'de eğitimini tamamlamıştır. 1830'lu yılların sonunda, Bulak'taki Mühendishane'de önce fizik, kimya, mineraloji ve daha sonra mekanik ve hidrolik dersleri vermiştir.³¹ Bu görevi sırasında, hidrolik mühendisliği alanındaki çalışmalarıyla tanınan ve Paris'teki yüksek okullarda

²⁷ Bir Fransız mühendis olan Charles Lambert, Nil üzerindeki baraj çalışmalarına katıldıktan sonra Mısır'da kalarak Maden Mühendisliği Okulu ve Mühendishane'nin müdürü olmuştur. Lambert, Saint-Simon kontunun (1760-1825) fikirlerinden ilham alan sosyal ve politik hareketin üyesidir. Ondokuzuncu yüzyılın başında Fransız Hükümeti Saint-Simon hareketinin liderlerini hapse atıp, Paris'teki merkezlerini yıktınca, bir grup Saint-Simon'cu Mısır'a giderek, Vali Mehmed Ali Paşa'ya hizmet etmişlerdir. Bunlardan bazıları, C. Lambert gibi Paris'teki Ecole Polytechnique mühendislerinden olup, Fransa'nın Kahire'deki konsolosu ve daha sonra Süveyş kanalının bânisi olan Ferdinand de Lesseps (1805-1894) ile bağlantılı olarak, Süveyş Kanalı'nın inşası öncesinde ölçüm çalışmaları yapmışlardır. P.Starkey & J. Startey, eds., *Travellers in Egypt*, New York 2001, s.223.

²⁸ Adı bazı biyografilerde Ahmad Faïd / Fayed olarak yazılmaktadır. Ahmed Fayid'in Fransızca ve Arapça kaynaklardan derlenmiş bir biyografisi için bkz. Pascal Crozet, *Les Sciences Modernes en Egypte – Transfert et Appropriation (1805-1902)*, Geuthner, Paris 2008, p.464-65. Biz biyografik bilgileri P.Crozet'nin makalesinden aktardık. Ayrıca bkz. 'Umar Ridhâ Kahhala, *Mu'jam al-mu'allifin. Tarâjîm musannifî al-kutub al-'arabiyya*. vol.1, Beyrouth, p.43; Khairaddin az-Zirikli, *Al-A'lâm. Qâmûs tarâjîm li-ashhar ar-rijâl wa-n-nisâ' min al-'Arab wa-l-musta'ribîn wa-l-mustashriqîn*. vol. 1, Beyrouth, p.193.

²⁹ *Al-Aqwâl al-Murdiya*, önsöz.

³⁰ J.Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt*. London: Luzac & Co. 1939, s.171. Bu kaynağa göre, 1830-1836 yılı arasında Lyon ve Londra'da mühendislik, matematik ve kimya öğrenimi görmüştür.

³¹ Boubée'nin jeoloji kitabının Arapça çevirisinin (1842) kapağında, onun Medresetü'l-Mühendishane el-Khediviyye'de doğa bilimleri, kimya ve mineraloji hocası olduğu kayıtlıdır.

mühendislik dersleri veren Jean-Baptiste Bélanger'nin (1790–1874)³² dört ciltlik mekanik dersleri kitabını Arapça'ya çevirmiştir. 1845'e doğru, Charles Lambert ile birlikte ölçü ve tartular komisyonu üyeliği yapmıştır. Mısır Hıdivi Abbas Hilmi (I) döneminde (1848-1854) Mühendishane'nin müdür yardımcılığına getirilmiş ve okulların kapatıldığı 1854 yılında kadar bu görevini sürdürmüştür. Daha sonra Mısır demiryolları idaresine girmiş, başmühendisliğe yükselmiş ve Mısır demiryolu ağını geliştirilmesinde önemli hizmetleri olmuştur. Mesleki görevleri yanında eğitimle ilgili görevler (sınav jüri üyelikleri, Milli Eğitim Meclisi üyeliği) üstlenmiştir. Bélanger'nin ders kitaplarının ve yukarıda sözü edilen Boubée'nin jeoloji kitabının çevirisi dışında, trigonometri konusunda bir çeviri yapmıştır.

Türkçe çeviriyi yapan Ali Fethi Efendi: Müderrisin-i kiramdan

Géologie Populaire'in Kahire'de yapılan Arapça çevirisinden yaklaşık on sene sonra, Rusçuk'lu Mehmet Ali Fethi Efendi,³³ ismini vermediği 'aziz dostlarından birisinin önerisi üzerine' Ahmed Fayid Efendi'nin çevirisini Türkçe'ye aktarmış ve kitap 1853'te İstanbul'da basılmıştır (Resim 3). Ali Fethi Efendi, *İlm-i Tabakatü'l-Arz* adını verdiği bu çeviriyi, kendisinin Meclis-i Maarif ve Encümen-i Daniş üyeliklerine seçildikten sonra, bu görevlendirmelere bir teşekkür olarak yapmıştır.³⁴ Öneriyi yapan 'aziz dost, kendisi gibi Meclis-i Maarif-i Umumiye üyelerinden biri olabilir. Meclis'in Ağustos 1852 tarihli tezkeresinde kitabın Ali Fethi'ye tercüme "ettirilmiş" olduğunun kaydı bu kanıyı güçlendirebilir.

İlm-i Tabakatü'l-Arz'in başındaki sunuş yazısına göre, çevirmenin tam adı es-Seyyid Mehmed Ali Fethi ibn Osman bin Ahmed bin Muslihiddin el-M'aruf bin Ruscukî'dir.³⁵ H.1219 (1804/1805) yılında Rusçuk'ta (bugünkü Bulgaristan'da) doğmuş olan Ali Fethi Efendi, memleketinde Osman Bey Zâde unvanıyla bilinirmiş. Çok genç yaşında tahsil için Edirne'ye, daha sonra H.1239'da (1823/1824) İstanbul'a gitmiştir. Ahmed Cevdet Paşa'nın (bkz. dipnot 55) takdir ettiği din bilgini Kuşadalı İbrahim Halvetî'nin (1774-1845?) çevresine katılmıştır. H.1245'de (1829/1830) Rusçuk'a dönmüş, H.1251'de

³² Hubert Chanson, "Jean-Baptiste Bélanger, hydraulic engineer, researcher and academic," http://espace.library.uq.edu.au/eserv/UQ:179711/iahr09_3.pdf

³³ Mehmed Ali Fethi Efendi hakkında bulabildiğimiz biyografik kaynaklar Bursalı Mehmed Tahir Bey'in *Osmanlı Müellifleri* (c.1, haz. A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen: Meral Yayınevi, İstanbul 1972, s.318), Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmani*'si (c.1, yay. haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996, s. 523), İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Son Asır Türk Şairleri*'ndeki (Millî Eğitim Basımevi, İstanbul) 'Fethi Efendi' başlıklı maddelerin birincisidir (2. cüz, s. 416).

³⁴ *İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s.5.

³⁵ İbid..

(1835/1836) tekrar İstanbul'a gelmiş ve müderris olmuştur. H.1255'de (1839/1840) Mekteb-i Maarif-i Adliye öğretmenliğine tayin olmuş, H.1263'de (1847) bilinmeyen nedenlerden ötürü istifa etmiştir. Fatih Camii'nde tefsir-i şerif dersleri vermiş, H.1266 (1850) yılında Meclis-i Maarif-i Umumiye (bkz. dipnot 49) üyeliğine ve sonra da Encümen-i Danış (kuruluşu 1851) üyeliğine seçilmiştir. Daha sonra Halep mollalığına (kadılığına) getirilmiş, Rebiyülâhîr 1274'de (Kasım/Aralık 1857) genç yaşta vefat etmiştir. Eyüp mezarlığında gömülüdür. Şair de olan Mehmed Ali Fethi Efendi'nin bilinen yayımlanmış eserleri şunlardır: *El-Hayru'l-Hasen fi Şerh-i Müsteşari'l Mu'temen*, *Hilye-i Saadet Tercümesi*, *Terceme-i Kelâm-ı Erbaîn-i Hz.Ali*, *Hilye-i Sultani*, *Sermaye-i Necat* ile *İlm-i Tabakat-ül Arz* ve *Terceme-i Nasayih-i Eflâtun*.

Kuşkusuz en büyük çalışması olan *El-Âsari'l-Aliyyetü fi Hazaini'l-Kütüb* tamamlanamamış ve basılmamıştır: Eğer tamamlanmış olsaydı, elimizde ondokuzuncu yüzyıl ortasında İstanbul kütüphanelerindeki kitapların kapsamlı bir katalogu olacaktı. Yalnızca ilk cildi tamamlanan bu eserin bir yazma nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndedir. Ali Fethi Efendi, 1850li yılların başında, belki de Meclis-i Maarif-i Umumiye üyeliğine seçildiği sene, irade-i seniyye ile İstanbul'daki kütüphanelerdeki kitapların sayısını, yerlerini ve isimlerini belirlemekle ve bu kütüphanelerin güzel bir düzene kavuşturmakla görevlendirilmiştir. Dört buçuk yıl İstanbul ve bilad-ı selâse (Eyüp, Galata, Üsküdar) kütüphanelerinde çalışarak, çalışmasının Hz. Peygamberi ve tarihi konu alan kitaplardan oluşan kısmını tamamlamış ve 1855 yılı başında, Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından yazılan bir tezkere ile Sultan Abdülmecid'e sunmuştur. Tezkerede, Enderun'daki büyük kütüphanede (*kütübhaneye-i kebir*) bulunan kitapları da eserine dâhil edebilmek için izin istendiği gibi, eserin basılması ve Ali Fethi, Efendi'nin bu çalışmasından dolayı ödüllendirilmesi istenmektedir. Abdülmecid, Saray kütüphanesindeki kitaplarında listeye eklenmesine, eserin basılmasına, Ali Efendi'nin rütbesinin terfiine ve çalışmalarından dolayı 15 000 kuruş atıye verilmesini uygun görmüştür.³⁶ Abdülmecid altınının 100 kuruş değerinde olduğu göz önüne alındığında, Ali Fethi Efendi 150 altın lira ile ödüllendirilmiştir. Eserin basılmasına izin verilmiş olmasına rağmen, basımı gerçekleşmemiştir.

***İlm-i Tabakatü'l-Arz*'ın basılması ve okuyuculara sunulması**

İlm-i Tabakatü'l-Arz'ın basım çalışmalarına 1852 yılı sonuna doğru başlanmıştır. Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin tarih taşımayan ancak muhtemelen 1852 yılı Ağustos ayının ortalarında kaleme alınmış olan tezkeresinde, 'ilm-i tabakatü'l-arz' konusundaki bir eserin, Meclis tarafından

³⁶ Abdülmecid I'in 24 C 1271 (14 Mart 1855) tarihli iradesi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ.DH. 316/20390 (23 C 1271 / 13 Mart 1855).

üyeyi bulunan Ali Fethi Efendi'ye tercüme ettirildiği, eserin faydalı ve muteber bir eser olduğu, mütercim de uzun yıllar müderris olarak hizmet vermiş bilgili bir kişi olduğu bildirilerek, rütbesinin yükseltilmesi ve kitabın, masraf ve temettüü (kârı) Ali Fethi Efendi tarafından karşılanmak şartıyla bastırılması için izin istemektedir.³⁷ Bu tezkere ile birlikte, *İlm-i Tabakatü'l-Arz*'ın bir yazma nüshası da Padişah'a takdim edilmiştir. Tezkere ve kitap, Padişah tarafından görülmüş 18 Ağustos 1852'de masrafı mütercim tarafından karşılanarak basımına izin verilmiştir.³⁸

Eserin son sayfasında verilen bilgilerden, kitabın baskısının 1269 yılı Cemaziyelahirinin ortasında (1853 Mart ayının son haftası) Darü't-tibaatü'l Âmire'de tamamlandığını öğreniyoruz. Kitap 600 adet olarak basılmış ve 3918,5 kuruşa (yaklaşık 40 altın) mal olmuştur.³⁹ Basımdan yaklaşık 4 ay sonra, Takvimhâne'den (Darü't-tibaatü'l Âmire) Meclis-i Vâlâ'ya ve oradan Sadaret'e gönderilen bir tezkere ile, Ali Fethi Efendi'nin "üdebâ-yı ulemeden ve şayan-ı lütuf ve mekremet-i daiyattan bulunduğundan" basılı nüshaların kendisine temettü alınmadan (kârsız) teslimi istenmiş ve bu istek, Sultan Abdülmecid tarafından uygun görülmüştür.⁴⁰ Devlet kitabın basımından kâr almamış ancak, Ali Fethi Efendi, tercüme ettiği kitabın basım masraflarını kendi karşılamıştır. Bu durum, onun bu tercüme işinin, önsözde kendisinin de belirttiği gibi, kişisel girişim olduğunu doğrular niteliktedir. Ali Fethi'nin şahsi gayreti ve maddi katkısı olmasaydı belki de bu jeoloji kitabı basılmamış olacaktı. Bu durum aynı zamanda, yer bilimlerine ait ilk kitabın Osmanlı'da ortaya çıkmasında, çevirisini yaptığı konunun uzmanı olmayan ancak hevesli bir müderrisin gayretinden söz edebiliriz. Devlet kitabın yayımlanmasına öncülük etmemiş, yapılan çevirinin basılmasının masrafını dahi üstlenmemiştir. Tek yaptığı bu kitabın neşrine izin vermek ve baskısının (masrafı mütercimce ödenmek kaydıyla!) devlet matbasında basılmasına müsaade etmekten ibarettir. Osmanlı Devleti'nin ondokuzuncu yılın ortasında, bu yüzyılın en popüler ve (bilhassa kömür ve demir alanlarının bulunmasındaki rolü nedeniyle) politik olarak da en önemli bilimi olan jeolojiye bakışını göstermesi bakımından bu kayıtsızlık çok dikkate şâyandır.

İlm-i Tabakatü'l-Arz, 21,5x15 cm boyutlarında olup, 142 numaralanmış sahife ve 1 boş sahifeden oluşmaktadır. Birinci sahife numaralanmamış ve boş

³⁷ Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin tarihsiz tezkeresi. BOA, İ.DH. 256/15807.

³⁸ Abdülmecid I'in 02 Za 1268 (18 Ağustos 1852) tarihli iradesi. BOA, İ.DH. 256/15807 (01 Za 1268 / 17 Ağustos 1852).

³⁹ 24 Şevval 1269 (31 Temmuz 1853) tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası, BOA, İ.MVL 280/10939 (24 L 1269 / 31 Temmuz 1853).

⁴⁰ 26 Şevval 1269 (2 Ağustos 1853) tarihli irade-i seniyye, BOA, İ.MVL 280/10939 (24 L 1269 / 31 Temmuz 1853).

olup, eser ikinci sahifeden başlamaktadır. Eserin ilk sayfalarında (s. 2-9), 'Takrizat' başlığı altında, devletin o zamanki en üst düzey bazı bürokrat ve entelektüellerinin yazmış olduğu dokuz takriz (övgü yazısı) yer almaktadır. Bu yazılar, kitabı okuyucuya tavsiye etmekte ve çevirmen Ali Fethi Efendi'yi bu çalışmasından ötürü takdir etmektedir. Takrizlerin yazarları şu kişilerdir:

1. Sadr-ı esbak **Âli Paşa**.⁴¹ Kitabın basıldığı tarihte Âli Paşa'nın sadr-ı esbâk, yani eski sadrazam olmasından, eserin Paşa'nın 3 Ekim 1852 tarihli ilk azlinden sonra basılmış olması gerektiğini anlıyoruz ki, bu da kitapta verilen baskı tarihini bağımsız olarak destekleyen bir gözlemdir.

2. Serasker **Mehmed Paşa**.⁴² Mütercim Mehmet Rüştü Paşa 16 Receb 1267 yani 18 Mayıs 1851 tarihinde seraskerliğe atandığına ve 6 Şaban 1269

⁴¹ Mehmed Emin Âli Paşa (1815-1871), Osmanlı tarihinin en önemli sadrâzam ve vezirlerindedir. Mütevâzı kökleri nedeniyle muntazam bir tahsil yapamamış, ama yaşamında eline geçen tüm fırsatları eksik kalan tahsilini ikmal etmek için kullanmış, çevresine de hep iyi tahsil yapmanın önemini anlatmaya çalışmıştır. Fransız sefirinin Fransızcasını düzeltecek derecede iyi Fransızca bilen ve rık'a el yazısı çok güzel olan Paşa, aynı zamanda şairdir de. Paşa, 1851'de kurulan ve ömrünü yalnızca 12 sene sürdürebilmiş olan Osmanlı Akademisi Encümen-i Dâniş'in (=bilgi derneği) 'iç üyeleri'nden (*aza-yı dahiliye*) biriydi. Âli Paşa hakkında belgelere dayanan en temel çalışma hiç kuşkusuz İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Son Sadrazamlar*'ındaki (Devlet Kitapları Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, dördüncü basılış, 1969) 'Âli Paşa' bahsidir (1.cüz, s. 4-58). Ayrıca bkz. Mehmed Süreyya, "Âli Mehmed Emin Paşa" *Sicill-i Osmanî*, c.1, yay. haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 269-270. Yılmaz Öztuna'nın Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları (no.1002) tarafından çıkarılan Türk Büyükleri Dizisi (no.106) serisinde 1988'de yayımladığı *Âli Paşa* isimli kitapçık (147 s.) büyük ölçüde İnal'a dayanır ama ayrıca İnal'da bulunmayan zengin de bir bibliyografi içerir. Fuat Andıç ile Süphan Andıç'ın *Sadrazam Âli Paşa—Hayatı, Zamanı ve Siyasî Vasiyetnamesi* adlı kitapları (Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, 144 s.) Âli Paşa'nın Paris'te yayımlanan siyasî vasiyetnamesinin bir tıpkıbasımını ve tercümesini içermesi ve bibliyografyasının Öztuna'nunkini tamamlaması bakımından önemlidir. Âli Paşa hakkında ayrıca bkz. İ.A. Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, [İstanbul 1946], s. 34; A.H. Ongunsu, "Âli Paşa," *İslâm Ansiklopedisi*, c.1, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1965, s. 335-340; H. Bowen, "Âli Paşa, Muhammad Amin," *The Encyclopaedia of Islam*, vol.1, new edition, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 396-398; K. Beydilli, "Âli Paşa, Mehmed Emin," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul 1989, s. 425-426; Anonim, "Âli Paşa, Mehmed Emin," *The New Encyclopaedia Britannica*, vol.1 Micropædia: Encyclopædia Britannica, Inc., Chicago 1992, s. 268; M. Uluçam, "Âli Paşa," *Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c.1, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s. 221-222. *Türk Ansiklopedisi*'nin ikinci cildindeki (Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1966) imzasız "Âli Paşa" maddesi (s. 92-93) büyük ölçüde Ongunsu'dan kısaltılmış olup doyurucu değildir.

⁴² Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa (1811-1882) Osmanlı devletinin dürtüslüğü, müstebidliği ve zor zamanlarda mes'uliyetten kaçması, fırsatçılığı ve kurnazlığıyla tarihte iz bırakmış sıradan serasker ve sadrazamlarındandır. Fakir bir ailenin çocuğu olduğu için hiçbir düzenli tahsil görmemiş ama kendi gayretleriyle bilgisini arttırmış ve askerî konularda kapsamlı tercüme yapabilecek kadar Fransızca öğrenmiştir. Askerî yönetmelikleri tercüme ettiğinden lakâbı "mütercim" olarak kalmıştır. Paşa'nın konuşmasının güzel, düz yazısının güçlü olduğu, şiirde de marifetsiz olmadığı söylenir. Şirvânizâde Mehmed Rüşdi Paşa (1828-1874) ile karıştırmamak için kendisine Büyük Rüşdi Paşa da denirdi. Mehmed Rüşdi Paşa da Encümen-i Dâniş'in 'iç üyeleri'ndendi. Paşa hakkında belgelere dayanan en etraflı çalışma İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Son Sadrazamlar*'ındaki (Devlet Kitapları Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, dördüncü basılış, 1969) "Mehmed Rüşdi Paşa" bahsidir (1. cüz, s. 102-148). Ayrıca bkz. Mehmed Süreyya, "Rüşdi Mehmed Paşa (Mütercim)," *Sicill-i Osmanî*, c.5, yay. haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 1407; İ.A. Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, [İstanbul 1946], s. 331; İ. Parmaksızoğlu, "Rüşdi Paşa, Mehmed Mütercim," *Türk Ansiklopedisi*, c.27, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1978., s. 475-476; Yayın

yani 15 Mayıs 1853'de de azledildiğine göre, takrizini bu son tarihten önce yazmış olması gerekir.

3. Hâl-i Vidin Vâlisi **Sami Paşa**.⁴³ Sami Paşa'nın Ramazan 1267'de, yani Temmuz 1852'de Vidin'e vali olduğu hatırlanırsa *İlm-i Tabakatü'l-Arz'a* yazdığı takzirin en erken 1 Temmuz 1852'den sonra yazılmış olması gerektiği ortaya çıkar.

4. Meclis-i Vâlâ âzasından **Yusuf Kâmil Paşa**.⁴⁴ Yusuf Kâmil Paşa'nın

Kurulu, "Mehmed Rüşdi Paşa (Mütercim)," *Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c.2, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s. 179; A. Saydam, "Mütercim Rüşdi Paşa," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.32, İstanbul 2006, s. 202-203.

⁴³ Abdurrahman Sami Paşa (1795-1878) Osmanlı döneminin şöhretli yazar, şair, filozof ve ahlâk ve din bilginlerindedir. Osmanlı'nın ilk maarif nâzırıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde edebiyatımızın modernleşmesine önemli katkılar yapmış olan yazar ve diplomat Samipaşazade Sezaî'nin (1859-1936) babasıdır. O da Encümen-i Dâniş'in 'iç üyeleri'ndendi. Abdurrahman Sami Paşa'nın yaşamı, kişiliği ve eserleri için en detaylı bilgi İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Son Asır Türk Şairleri*'ndeki (Millî Eğitim Basımevi, İstanbul) "Sami" başlıklı maddelerin birincisindedir (8. cüz, s. 1619-1630). Ayrıca bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c.2, haz. A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul 1972, s. 361-362; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c.5, yay. 1999, haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 1478; İ.A. Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, [İstanbul 1946], s. 344-345; F. Tevetoğlu, "Sâmi Paşa, Abdurrahman," *Türk Ansiklopedisi*, c.28, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1980, s. 96-97; Yayın Kurulu, "Sami Paşa," *Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c.2, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s. 500-501.

⁴⁴ Yusuf Kâmil Paşa (1808-1976) Osmanlıların son dönem sadrazamlarından ve zenginliği ile olduğu kadar cömertiği ile de şöhret yapmış önemli devlet adamı ve entelektüellerindedir. Yıldız Mısır Hıdivi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın (1769-1848) üçüncü kızı Zeynep Hanım (ölümü 1881) ile evlendikten sonra parlamsız, kıvrak zekâsı ve geniş bilgisi, iyi karakteri devlet hizmetinde hızla yükselmesini sağlamıştır. Edebiyatçı olarak şöhreti Fransız katolik ilâhiyatçısı François de Salignac de la Mothe-Fénelon'un (1651-1715) kralın ilâhi hakkını eleştirmek amacıyla yazılmış olan *Les Aventures de Télémaque*'ı (yazılışı 1693-1694) *Terceme-i Telemak* adı altında Türkçe'ye 1862'de tercüme etmiş olmasına (bkz. M. K. Özgül, "Yusuf Kâmil Paşa'nın Tercüme-i Telemak'ı," *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 45, 2003, s. 185-212) dayanırsa da Paşa'nın hem düz yazı hem de şiir alanında oldukça marifetli olduğu tüm çağdaşlarınca söylenmektedir. Yusuf Kâmil Paşa da Encümen-i Dâniş'in 'iç üyeleri'ndendi. Yusuf Kâmil Paşa hakkındaki en etraflı biyografiler İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Son Sadrazamlar*'ındaki (Devlet Kitapları Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, dördüncü basılış, 1969) "Yusuf Kâmil Paşa" bahsi (2. cüz, s. 196-263) ile aynı yazarın *Son Asır Türk Şairleri*'ndeki (Millî Eğitim Basımevi, İstanbul) "Kâmil" başlıklı maddelerin birincisindedir (6. cüz, ss. 790-800). Yusuf Kâmil Paşa için ayrıca bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c.2, haz. A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul 1972, s. 199-200; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c.3, yay. haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 863-864; Mehmed Süreyya, Paşa'nın doğum tarihi olarak 1220 H., yani 1805 M. senesini vermektedir. Ancak bu hem İnal'ın verdiği 1223 H. (yani 1808 M.), tarihiyle, hem de gene İnal'ın Paşa'nın yetmiş yaşında öldüğü ifadesiyle (İnal., *age*, s. 227) çelişmektedir; İ.A. Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, [İstanbul 1946], s. 205; Yayın Kurulu, "Yusuf Kâmil Paşa," *Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. 2, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s. 684-685. Yusuf Kâmil Paşa, eşi Zeynep Hanım ile birlikte, İstanbul Üsküdar'daki Zeynep-Kamil Hastanesi'nin kurucularındandır. 1875'te temeli atılan ve 1882'de açılan bu hastane, Türkiye'deki ilk özel vakıf hastanesidir. Bkz. Şeref Etker, Feza Günergun, Abdullah Köşe, "Zeynep-Kamil Hastanesi'nin kuruluşu ve vakfiyesi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, V, 2 (2004), s. 1-37; F.Günergun, Ş.Etker, "Waqf endowment for modern healthcare:

Meclis-i Vâlâ⁴⁵ üyeliğine ilk atanışı 26 Rebiülevvel 1267 (29 Ocak 1851) tarihli *Takvim-i Vekâyi* gazetesinde yayımlanmıştır. Paşa bu görevinden 14 Zilhicce 1268'de (28 Eylül 1852) alınıp ticaret nazırlığına atanmıştır. Kendisine, 17 Cemaziyülevvel 1269'de (26 Şubat 1853) tekrar Meclis-i Vâlâ üyeliği verilmiştir. Bu şartlar altında Yusuf Kâmil Paşa takrizini ya 28 Eylül 1852'den önce veya 26 Şubat 1853'den sonra yazmış demektir.

5. Sudûr-ı izâmdan⁴⁶ ve Dar-ı Şûrâyı Askerî⁴⁷ ve Meclis-i Maarif⁴⁸ âzâsından **Rüşdî Efendi**.⁴⁹ Rüşdî Efendi'nin Meclis-i Maarif-i Umûmî'ye 8 Aralık 1852'de seçildiği göz önünde bulundurulursa, takrizini de bu tarihten sonra kaleme almış olması gerektiği görülmür.

6. Hariciye Nâzırı **Mehmed Fuad Efendi**.⁵⁰ Fuad Efendi, 21 Şevval 1268'de (9 Ağustos 1852) hariciye nazırlığına getirilmiş ve 19 Cemaziyülevvel

Zeynep and Kamil private charitable hospital in Istanbul (1875),” in *Modern Medicine beyond the West: Historiographical Perspectives*, ed. H. Ebrahimnejad, Cambridge: Routledge, 2009, s. 82-107.

⁴⁵ Meclis-i Vâlâyı Ahkâm-ı Adliye'nin (Hukuk Hükümleri Yüce Meclisi) kısa adı. Bu meclis, bugünkü Yargıtay ve Danıştay karşılığı olan bir hukuk kurumudur ve 1837 yılında kurulmuştur. 1861 yılında yetkileri genişletilerek üç daireye ayrılmış, 1867 yılında da kaldırılarak yerine Şûra-yı Devlet, yani Devlet Şûrası adıyla yeni bir kurum oluşturulmuştur. Şûra-yı Devletin kuruluşu günümüzün Danıştay'ının kuruluşu olarak kabul edilir. Aslında Şûra-yı Devlet hem bugünkü Danıştay'ın, hem de bugünkü Yargıtay'ın görevlerini görürdü (M. Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul 1958, s.199-200 ve 305). Yılmaz Öztuna (*Büyük Türkiye Tarihi*, c. 9, Ötüken yayınevi, İstanbul 1983, s. 194) ise Şûra-yı Devlet'in bir mahkemeden ibaret sayılmaması gerektiğini söyleyerek âdeti mini bir millet meclisi gibi çalıştığını, başkanının kabine üyesi olduğunu hatırlatıyor. Kanımızca hattâ Meclis-i Vâlâ'da Parmaksızoğlu'nun (aşağıya bkz.) vurguladığı gibi nisbeten genişletilmiş bir Divân-ı Hümayûn görmek daha doğrudur. Meclis-i Vâlâyı Ahkâm-ı Adliye'nin başkanlarının bir listesi için bkz. Öztuna, *age*, c.10, s. 381-382. Meclis-i Vâlâ'nın tarihi ve özellikleri için ayrıca bkz. İ. Parmaksızoğlu, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye,” *Türk Ansiklopedisi*, c. 23, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1976, s. 357; A. Akyıldız, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 28: İstanbul 2003, s. 250-251 (doyurucu bir bibliyografyası vardır).

⁴⁶ Kazasker rütbesindeki hukukçulardan.

⁴⁷ Sultan II. Mahmut döneminde kurulmuş ve daha önceki Divân-ı Hümayun'un yerini alması öngörülen üç temel danışma meclisinden, askeri yasaları çıkartmakla görevli olanı.

⁴⁸ Tanzimat'ın ilânından sonra eğitim sorunlarını ele almak için 1261 H. (1845) yılında bir Maarif Meclis-i Muvakkat (Geçici Eğitim Komisyonu) oluşturulmuş ve bu komisyonun tavsiyesi üzerine 1846 yılı sonlarına doğru bir Meclis-i Maarif-i Umumiye (Genel Eğitim Komisyonu) kurulmuştu. Bu kurumların tarihçeleri için bkz. Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nâfi' 1338 [1920], *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı - XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*, haz. Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, bilhassa s.17-32 arası.

⁴⁹ Salihzade Rüşdî Mehmed Efendi (öl. 1859), Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin oğludur. Zilhicce 1262'de (Kasım-Aralık 1846) Dârü'ş-Şûra müftüsü olmuş (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c.5, yay. haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 1405). Meclis-i Maarif-i Umumiye 25 Safer 1269'da (8 Aralık 1852) seçilmiştir (bkz. Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nâfi', *age*, s. 52-53). Hem *Sicill-i Osmanî*'de (c. 5, s. 1405) hem de Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nâfi'nin kitabında (*age*, s. 52) kısa biyografileri mevcuttur. Kendisinden iyi huylu, bilgili, akıllı bir kişi olarak bahsedilir.

⁵⁰ Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa (1815-1868) Osmanlı tarihinin en önemli dışişleri bakanlarından ve sadrâzamlarından olup, Büyük Mustafa Reşit Paşa ve Mehmed Emin Âli Paşa ile birlikte “erkân-ı selâse” (üçlü reisler/destekler: burada rûkn kelimesinden gelen çok hoş bir kelime oyunu vardır) denilen grubu

1269'a (28 Şubat 1853) kadar bu görevde kalmıştır. İkinci hariciye nazırlığı 1855'te olduğuna göre, Fuad Efendi'nin takrizini 28 Şubat 1853'ten önce yazmış olması gerekir.

7. Mekâtib-i Umûmiye Nâzırı⁵¹ **Kemâl Efendi**.⁵² Kemâl Efendi Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'ne 15 Muharrem 1264 (23 Aralık 1847) tarihinde getirilmiştir. *Sicill-i Osmanî*'deki 1848 kaydı, Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nâfi'nin kitabında {*age*, s. 54, dipnot 135} belirtildiği gibi, resmi yayının icraatın başlamasından sonra yapılmasının bir sonucudur. Kemâl Efendi 1854'te 14 yaşındaki şair oğlu Mehmed Ziyaeddin'in ölümü üzerine kendi arzusuyla Berlin elçiliğine atanmıştır. Bu geniş tarih aralığı bize, takrizinin aşağı yukarı ne zaman yazılmış olması gerektiği konusunda herhangi bir sınırlama getirmemektedir.

oluşturur. Tıbbiye'de okumuş olması nedeniyle, doğa bilimleri hakkında bilgisi olan ender Osmanlı yöneticilerinden biridir. Hazırcıevaplığı ve nüktedanlığı ile meşhur olan Paşa, iyi bir edebiyatçı ve mahir bir tarihçi olduğu gibi Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) ile birlikte ilk Osmanlıca gramer kitabı olan *Kavâid-i Osmaniye*'yi de 1850 yılında bir ay gibi kısacık bir zaman içinde kaleme almıştır. Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa hakkında birincil kaynaklara dayanan en detaylı iki inceleme kanımca İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Son Sadrazamlar*'ındaki (Devlet Kitapları Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, dördüncü basılış, 1969) “Mehmed Fıud Paşa” bahsi (1.cüz, s. 149-195) ile Davison'un ve Öztuna'nın (aşağıya bkz.) da vurguladıkları gibi Orhan Köprülü'nün *İslâm Ansiklopedisi*'nin Türkçe nüshasına (1964, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul) yazdığı “Fuad Paşa” maddesidir (c. 4, s. 672-681). Yılmaz Öztuna'nın Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları (no. 922) tarafından çıkarılan Türk Büyükleri Dizisi (no. 86) serisinde 1988'de yayımladığı *Keçecizade Fuat Paşa* isimli kitapçık (VII+107 s.) büyük ölçüde İnal'a ve Köprülü'ye dayanır ama ayrıca aynı Âli Paşa hakkında yazdığı monografisindeki gibi burada da zengin bir bibliyografi içerir. Ayrıca bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 2, yay. haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 539-540; İ.A. Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, [İstanbul 1946], s. 144-145; Yayın Kurulu, ‘Fuad Paşa (Keçecizade)’, *Yaşamlarıyla ve Yapılarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. 2: Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s. 464-466. Bu en son maddede bibliyografyada anılan eserlere de bkz. Ayrıca bkz. Roderic H. Davison, “Fu'âd Paşa,” *The Encyclopaedia of Islam*, new edition, vol. 2, E. J. Brill, Leiden, 1991, pp. 934-936; Davison'un maddesi Fuad Paşa hakkındaki en yararlı ve en yeni bibliyografyayı sunar.

⁵¹ Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti, Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin icra kurumu olarak Muharrem 1263'de (Aralık 1846-Ocak 1847) kurulmuş ve ilk nâzırı (müdüdü) İmamzade Es'ad Efendi olmuştur (ölümü 1851; ancak Ebül'ulâ Mardin künyesi aşağıda 24. dipnotta verilmiş olan Ahmed Cevdet Paşa hakkındaki eserinin 25. dipnotunda İmamzade'nin ölüm tarihi hakkında *Sicill-i Osmanî* ile Bursalı Tahir Bey'in eserinde verilen tarihler arasında bir tercih yapmamıştır).

⁵² İstanbulî Kemâl Ahmed Paşa (1808-1887) Osmanlı'nın ondokuzuncu yüzyılda defaatle maarif nazırlığı yapmış değerli eğitimci, vezir ve diplomatlarından. *Kavâid-i Farişiye* ile *Risâle-i Tâlim-i Farsî* gibi eserleri yazabilecek derecede Farsça, ayrıca iyi Arapça, Fransızca bilen, Almanca'yı da okuyabilecek kadar kullanan, bilgili ve şair bir insan olup iyi bir karaktere sahip olmasıyla tanınmıştır. Bildiğimiz en etraflı biyografisi İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Son Asır Türk Şairleri*'ndeki (Millî Eğitim Basımevi, İstanbul) «Kemal» başlıklı maddelerin birincisindedir (5. cüz, s. 819-826). Ayrıca bkz. Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, c. 2, haz. A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul 1972, s. 201; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c.3, yay. haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 880-881; İ.A. Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*: Yedigün Neşriyatı, [İstanbul 1946], s. 213-214; Anonim, “Kemal Paşa, Es-Seyyid Ahmed Kemal Paşa,” *Türk Ansiklopedisi*, c. 21, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1974, s. 474; Kemâl Efendi'nin Mekâtib-i Umûmiye Nezâretindeki faaliyetleri hakkında, Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nâfi'nin kitabında (*age*, s. 54-55) bilgi vardır.

8. Meclis-i Maarif âzâsından **Subhi Bey**.⁵³ Abüllâtif Subhi Paşa bu göreve 1849'da atanmıştır. Ondan sonraki ilk görevi 1854 olduğuna göre takrizinin aşağı yukarı ne zaman yazılmış olması gerektiği konusunda bu geniş aralık dışında herhangi bir sınırlama getirmemektedir.

9. Müttehizân-ı Müderrisîn-i Kiram ve Meclis-i Maarif ve Encümen-i Dâniş âzâsından **Ahmed Cevdet Efendi**.⁵⁴ Encümen-i Dâniş'in 1851'de

⁵³ Samipaşazade Abdüllâtif Subhi Paşa (1826/27-1886) Abdurrahman Sami Paşa'nın büyük oğludur. Önce Mısır Hıdivi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın yaverliğini yapmış, sonra Osmanlı hükümetinde çeşitli defalar maarif ve evkaf nazırlıklarında bulunmuştur. Entelektüel bir aile içinde yetişmiş olan Abdüllâtif Subhi Paşa bilimsel faaliyetini bilhassa tarih alanında yapmıştır. Basılan eserleri şunlardır: *Miftahü'l-İber* (=İber Anahtarı; H.1276, Bursalı Mehmed Tahir Bey'e göre bu eser İbn-i Haldun'un *Mukaddime*'sinin ikinci kitabının cetvellerinin çevirisini içerir), *Tekmilatü'l-İber* (= İber'e ek; H.1278, Tahir Bey'e göre Selefkiyan ve İşkânyan tarihlerini içerir), *Hakaikü'l-Kelâm fi Tarihi'l-İslâm* (=Sözlerin gerçeği ve İslâm'ın tarihi; H.1297, Tahir Bey'e göre basımı bitirilememiş olan bu eserde tarih felsefesiyle ilgili kısımlar vardır) ve *Meskâkat-ı İslâmiye* (=İslâmi Paralar; H.1335). Kendisinin ayrıca zengin bir para koleksiyonu vardı. Paşa, Cumhuriyet döneminin fikir ve siyaset adamlarından, iki kere Millî Eğitim Bakanlığı da yapmış olan Türk Ocağı başkanı Hamdullah Subhi Tanrıöver'in (1885-1966) ve şair Mehmed Ayetullah Bey'in (1846-1878) babasıdır. Paşa'nın biyografisi ve eserleri için bkz. Bursalı Mehmed Tahir *Osmanlı Müellifleri*, c.3, haz. A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul 1972., s. 135; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c.5, yay. haz. Nuri Akbayan, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996., s. 1519; F. Tevetoğlu, "Subhî Paşa, Abdüllâtif," *Türk Ansiklopedisi*, c. 29, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1980, s. 455 (bu maddede Paşa'nın İbni Haldun'un *İber*'i ile ilgili eserlerini «İbret» adı altında göstererek gibi pek fâhiş bir yanlış yapılmıştır); C. Okay, *Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c.2: Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s.549.

⁵⁴ Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895), ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı toplumunun en büyük entelektüellerinden biridir. Doğa bilimleri ve mantığı öğrenmeye gayret etmiş olmasına rağmen esas ilgi alanı daha ziyade, eğitim, tarih ve dilbilim olmuştur. Ancak, Millî Eğitim Bakanı Hasan-Âli Yücel'in 24 Eylül 1945 tarihli ricası üzerine Ebül'ulâ Mardin'e (1880-1957) bir yıldan kısa bir sürede *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (1946, İstanbul Üniversitesi Yayınları No. 275, Hukuk Fakültesi No. 55, İstanbul, 367 ss.+16 fotoğraf levhası) adlı bir kitap yazdırtacak kadar da, din ve hukuk bilgisini olarak Osmanlı hukukunun gelişmesine büyük katkılar yapmıştır. Cevdet Paşa ayrıca Osmanlı toplumunda bilimin gelişmesi ve teşkilatlanması için çalışmış, Encümen-i Dâniş'in kurulması fikrini ortaya attıktan sonra gerekli yöneticileri ikna etmiş ve bu kurumun oluşturulması için mazbatayı, bununla ilgili bir beyannameyi ve açılışa okunmak üzere bir hitabeyi bizzat kaleme almıştır (Bu belgelerin metinleri için Mardin'in yukarıda atfı yapılan eserine bkz. s. 277-285). Encümen-i Dâniş açılınca (1851) da Paşa, genel sekreterliğe getirilmiştir. Ahmed Cevdet Paşa ayrıca Cemiyet-i İlmiye'nin başkanlığı yapmış, beş kez Adliye, üç kez Maarif, iki kez Evkaf bir kez Dahiliye ve bir kez de Ticaret ve Ziraat nazırı olmuştur. İbni Haldun'un meşhur *Mukaddime*'sinin 1730'da Pirzade Efendi'nin (1674-1749) başlayıp bitiremediği tercümesini Ahmed Cevdet Paşa H.1277'de (1860/61) bitirmiştir. Bu tercümenin *Mukaddime*'nin tüm dünyadaki en kaliteli tercümelerinden biri olduğu Fuad Köprülü tarafından belirtilmiştir (bkz. W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 1963. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü tarafından Başlangıç, İzah ve Düzeltilmeler kısmı ilâve edilmiştir. Geniş izah, düzeltme ve ilâvelerle ikinci basım: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973, s. 169-171). Paşa'nın bilimsel yönü, kendisine ders verenler ve beraber çalıştığı kişilerin kısa biyografileriyle birlikte en etraflı olarak Mardin'in yukarıda bahsedilen eserindedir. Ahmed Cevdet Paşa, 27-28 Mayıs tarihlerinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezinin yaptığı seminerlerin ilkinin de konusu olmuştur. Bu seminerin sunulan bildiriler için bkz. *Ahmed Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs—Bildiriler*: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1986, VIII+231 s. Ahmed Cevdet Paşa'nın biyografisi ve eserleri için ayrıca bkz. Mehmed Cemâlettin, *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri (Âyine-i Zurefâ)*, haz. Mehmet Arslan: Kitabevi 190, İstanbul H.1314 [1896], s. 103-109; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, c.2, haz. A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul 1972, s. 75-77 (burada Paşa'nın ölümü yanlış olarak H.1311 olarak gösterilmiştir. Biz *Sicill-i Osmanî*'de verilen

kurulmuş ve 12 sene yaşamış olması ve nihayet Ahmed Cevdet Efendi'nin 1866'ya kadar da Paşa olmadığı göz önünde bulundurulursa, bu bilgiler bize takrizini ne zaman yazdığı konusunda dar bir tarih aralığı vermemektedir.

Takrizlerde belirtilen rütbe ve makamların kitabın basıldığı yıl geçerli olan bilgiler olması beklenir ise de, bunun böyle olmadığı görülmektedir; Kitabının sonunda yer alan sözlük kısmının bitiminde, eserin basımının 1269 senesi Cemaziyelahir ayının ortasında tamamlanmış olduğu kayıtlıdır.⁵⁵ Bu tarih, 1853 senesi Mart ayının son haftasına karşılık gelmektedir. Bu gerçekten böyle idiyse, takrizlerden çıkarılabilecek en önemli pozitif bilgi, kitabın sözlük hariç metin kısmının en geç, 1269 senesi Cemaziyelahir ayının ortasına karşılık gelen 26 Mart 1853 günü hazır ve takriz yazanlara sunulmuş olması gerektiğidir, çünkü yalnızca bu tarih tüm takrizlerin *termini post* ve *ante quem*'lerini tatmin etmektedir.

Vidin Valisi Sami Paşa, Müftü Rüşdi Mehmed Efendi ve Ahmed Cevdet Paşa'nın takrizleri Arapça, Mekâtib-i Umumiye nazırı Kemal Efendi'nin takrizi Farsça ve manzumdur. Diğer takrizler Osmanlıca'dır. Bu yazılar, Avrupa'da yarım yüzyıldır okutulan jeolojinin Türkiye'de tanınmadığını, bu konuda 'lisan-ı Türkî'de bir yayının bulunmadığını ve bu nedenle kitabın çok yararlı olacağını bildirmekte ve zamanın bilgili hocası Mehmed Ali Fethi Bey'i, bu çalışmasından dolayı övmektedir. Dokuz takriz yazarından sekizi Encümen-i Daniş üyesidir. Ancak halk için faydalı olması beklenen bir eser için kaleme alınan bir övgü yazısının Arapça veya Farsça yazılmasının mantığını ise yersiz bir gösteriş merakının ötesinde anlamak mümkün değildir.

İlm-i Tabakatü'l-Arz'in popüler bir kitabın çevirisi olması, Encümen-i Daniş'in halkı eğitmek için kitap çevirme ve yayımlama politikasına uygun düşse de, bu çevirinin, Encümen'in bizzat çevrilmesine karar verdiği bir eser

ve Ölmezoğlu'nun da aldığı 5 Zilhicce 1312'yi, yani 30 Mayıs 1895'i aldı; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c.2, yay. haz. Nuri Akbayan, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s.395-396; Fatma Âliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Kanaat Kitabhanesi, Dersaadet [İstanbul] 1332 [1914], 123 s. (Fatma Âliye hanım, Cevdet Paşa'nın kızıdır); F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Ihre Werke*: Otto Harrassowitz, Leipzig 1927, s. 376-380 (Babinger kitabının konusu gereği Ahmed Cevdet Paşa'nın yalnızca tarihçi yönünü ve bu konudaki eserlerini ele almıştır); İbnülemin M. K. İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 1. cüz, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s. 236-240; İ.A. Gövsa, "Cevdet Paşa", *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*: Yedigün Neşriyatı, [İstanbul 1946], s. 19-20; A. Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa," *İslâm Ansiklopedisi*, c. 3: Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1963., s. 114-123; Y. Halaçoğlu ve M. A. Akaydın, "Cevdet Paşa," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 7: İstanbul 1993, s. 443-450 (bu madde Cevdet Paşa hakkında en yeni bibliyografyayı içerir). Subhi Edhem, *Tarih ve Müverrihler* (Ulûm-i Tabiiye ve İçtimâiyye Kitabhanesi, tab'ı ve nâşiri Hürriyet Kitabhanesi sahibi Esad Mustafa, Osmaniyeye Matbaası, Selânik 1328 / 1912) başlığı altında Fransız tarihçi Numa-Denis Fustel de Coulanges'dan çevirdiği bu esere Ahmed Cevdet Paşa'yı dahil etmişse de bu makale yazılırken adı geçen kitabın Ahmed Cevdet Paşa'ya ait olan kısmını görme imkânımız olmadı.

⁵⁵ *İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s. 138.

olmayıp, bir üyenin teşekkürü olarak ortaya çıkmıştır. Zaten Encümen-i Daniş üyeleri tarafından kaleme alınan veya tercüme edilen eserlerin hiçbirisi fen bilimleri ile ilgili olmayıp büyük kısmı tarih kitaplarıdır.⁵⁶ Nizamnamesinde “Fenler ve sanayie dair kitapları herkesin anlayabileceği bir dille telif ve tercüme”⁵⁷ bulunsa da, fen bilimlerine ait kitapların hazırlanmasına – Osmanlı ‘entelektüellerinin’ tipik bir tercihi olarak – sıra gelmemiştir.

Çevirinin girişindeki övgü yazılarının hepsi devletin üst düzey yönetici ve entelektüelleri tarafından yazılmış olması, kitaba verilen değerin en çarpıcı ifadesidir. Bu durum etkileyici olmakla beraber, dönemin ileri bilimsel görüşlerini ifadeden uzak, küçük bir popüler eserin tercümesinin, Osmanlı toplumunda âdeta dev bir bilim klâsığı çevrilmişcesine memnurluk ve takdir hisleri uyandırması düşündürücüdür. Bunun açık nedeni, hiç kuşkusuz, Osmanlı toplumunun ondokuzuncu yüzyıl ortasında, bilimin Avrupa’daki gerçek yüzünden tamamen habersiz olmasıdır. İlginç olan, 1852 yılının aynı zamanda Fransız jeologu Elie de Beaumont’un (1798-1874) *Notice sur les Systèmes des Montagnes* (=Dağ Sistemleri Üzerine) adlı klâsik eserinin yayınlandığı yıl olmasıdır. Gene aynı yıl bir jeoloji kitabı çevirmeye kalkacak kişinin çevirebileceği muhtelif boyutta o kadar çok önemli, kaliteli, güncel ve muhtelif seviyelerde kitap vardır ki, bunlardan herhangi birinin Türkçe’ye kazandırılması, Türkiye’de yerbilimlerinin talihini çok köklü bir biçimde etkileyebilirdi. Ama bu yapılmamıştır. Osmanlı toplumu pek mütevâzı ve o zamanki jeoloji hakkında genel fakat popüler veya “jeolojiye giriş” seviyesinde bilgi veren bir eserin çevirisiyle yetinmeyi tercih etmiştir. Prof. Kemal Erguvanlı da tercüme hakkında bu acı durumu vurgulayan şu değerlendirmeyi yapmıştır:

“a) Bu yıllarda [ondokuzuncu yüzyılın ortasında] dini öğretim görmüş ve din bilgileri okutan bir kişinin yerbilim (jeoloji) gibi o zamana dek yurdumuzda bilinmeyen, ismi geçmeyen ve değişik bir bilim dalı ile ilgilenip, kitap çevirmesi ve bu konunun önemini belirtmeye, anlatmaya çalışması, yeryuvarı (küre-yi arz), canlıların yaradılışı ve Tufan hakkında, ayrıntılı olarak kitabın kenarında bilgiler vermesi; b) kitabın baş tarafına zamanın en ünlü ilim adamlarının ve idarecilerinin kitap hakkında ve çevirenin yaptığı işin önemini methedici, özendirici yazılar, hatta yabancı dillerde [Arapça Farsça] ve mevzun olarak 9 beğeni ve sunuş yazısı yazmış olması bu ilmin önemini belirtmesi, birçok açıdan düşündürücüdür.”⁵⁸

⁵⁶ Encümen-i Daniş tarafından hazırlanmasına karar verilen ve bastırılan eserler için bkz. Tacettin Kayaoğlu, *Türkiye’de Tercüme Müesseseleri*, Kitabevi, İstanbul 1998, s. 77-89.

⁵⁷ T. Kayaoğlu, *Türkiye’de Tercüme Müesseseleri*, s.63.

⁵⁸ K. Erguvanlı’nın “Türkiye’de ilk jeoloji kitabı” başlıklı dört sahifelik notu. A. M. C. Şengör kitabı.

İlm-i Tabakatü'l-Arz'ın fihristi

Türkçe çeviride, takrizlerden sonra, çift sütun halinde düzenlenmiş 6 sayfalık bir içindekiler listesi gelir: ‘Fihrist-i İlm-i Tabakatü'l-Arz’ başlığını taşıyan bu listeye sayfa numarası verilmemiştir. Arapça çevirinin başında bir fihrist bulunmamaktadır: Ahmed Fayid Efendi, Boubée’nin kitabının başındaki beş sayfalık ‘Tables de Matières’i Arapça metnin başına almamış, ancak çeviri metninde Fransızca kitabın bölüm başlık ve alt başlıklarını olduğu gibi korumuştur. Orijinal Fransızca metni görmediğini düşündüğümüz Ali Fethi, Arapça metnin başında bir fihrist olmamasına rağmen, Türkçe çevirinin başına kendisi bir fihrist koymuştur.

Türkçe metinde, Fransızca orijinalinde ve dolayısıyla Arapça çeviride olmadığı kadar çok sayıda başlık ve ara başlık bulunmaktadır. Yalnızca Giriş (*Mukaddime*) bölümü, dört *nev*’e, *nev*’ler ise *tavti*’e (girişe hazırlık) ve *üs*’lere ayrılmıştır. Giriş’i izleyen *bâblar* ise bazen *mehhaslara* ve genellikle de *fasl*’lara ayrılmıştır. Bu bölümlendirme altında, işlenen konular (örneğin ‘isbat-ı hararet-i merkeziye’) başlık olarak verildiği gibi, *sual*, *cevab*, *delil*, *vak’a* gibi çeşitli alt başlıklar görülür.

Ali Fethi Efendi’nin Türkçe çeviriye yazdığı sunuş

Fihrist sayfalarını, Ali Fethi’nin *İlm-i Tabakatü'l-Arz*’a yazmış olduğu sunuş (*Mukaddime-i tercüme*, s.2-8) izlemektedir. Sunuş, geleneğe uygun olarak besmele ile başlamakta, yazar, evreni yarattığı için Allah’a hamd etmekte ve Hz. Muhammed’i şükranla anmaktadır. Çevirmen daha sonra, evreni inceleyen eski âlimlerin (*hukemâ-yı akdem*), *ulûm-i hikemiye*’yi, dört *kısım* (*riyaziyyât*, *mantikiyyât*, *tabiiyyât* ve *ilâhiyat*) içinde toplam 21 *fen*’e ayırdıklarını, her biri hakkında çeşitli kitaplar yazdıklarını ve her bir fennin yararını isbat ettiklerini bildirir. Bilimlerin sınıflandırılmasıyla ilgili bilgiler, Fransızca orijinal metinde ve Arapça çevirinin önsözünde yoktur ve muhtemelen Ali Fethi Efendi tarafından eklenmiştir. Ali Fethi’ye göre, sözü edilen eski âlimlerin yazdığı eserler neredeyse unutulmuş, Sultan Abdülmecid’in saltanatında (1839-1861) eğitim ve bilimler yeniden hayat bulmuş, ilim ve hünerin yüksek değeri ortaya çıkmış, yetenekli kişilerin sayısı artmış ve bilimlerin herkes tarafından itibar görek çok sayıda okul açılmış ve her dilden kitapların çevirisine girişilmiştir. Sunuş yazısından anlaşıldığına göre, Sultan Abdülmecid’in başlattığı eğitim reformu ve modernleşme hareketi çerçevesinde Osmanlı Devleti’nde izi kalmamış olan bilimler (*ulûm-i mûnderise*) revaç ve itibar görmeye başlamıştır. Bu gelişme ve özel olarak da Ali Fethi Bey’in bilim ve eğitimi geliştirmek için yeni açılan kurumlara (Meclis-i Maarif, Encümen-i Daniş) üye seçilmesi, onun bu çeviriyi gerçekleştirmesinde etkili olmuştur.

Sunuş yazısını izleyen sayfalarda, Ali Fethi Bey, hem teorik (Yerküre'nin oluşumu) hem de pratik bilgiler (maden cevherlerinin bulunduğu yerlerin özellikleri, tarıma elverişli olan veya olmayan araziler ve bunların ıslahı, bina inşa edilecek yerlerin özellikleri gibi) verdiği, İslami dinine aykırı konular içermediği ve herkesin yararına bilgiler aktardığı için Boubée'nin kitabının basıma uygun olduğunun anlaşıldığını ve böylece Türkçe çeviriye giriştiğini bildirmektedir. Sunuş'a yapılan ekte (*Tekmile-i mukaddime-i tercüme*) ise, şeref duyduğu Encümen-i Daniş üyeliğine teşekkür için hazırladığı bu çevirinin Padişah'a arz edilmesinin en samimi dileği olduğunu bildirmektedir.

Arapça ve Türkçe çeviriye kaynaklık eden *Géologie Populaire*'in yazılış amacı, temel jeoloji bilgilerini herkesin anlayabileceği şekilde açıklamaktır. Boubée, bu kitabıyla, doğa bilimlerinin her birinden genel bilgiler olarak bunlarla yerkürenin tarihini yazan jeolojinin, fiziki bilimlerin en başta geleni olduğunu, zor anlaşılır bir bilim olmadığı için toplumun her kesiminin anlayacağı şekilde sunulabileceğini ve hatta temel öğretimde bile yeri olabileceğini ispat etmeyi ümit ettiğini yazmaktadır.⁵⁹

Boubée, önsözde, kitabını 'geotechniste' işçileri eğitmek için yazdığını açıklamaktadır.⁶⁰ Toprağı kazarak içindeki zenginlikleri ortaya çıkaran ve bunları çeşitli şekillerde işleyen işçilerin tümünü "jeoteknist işçi" olarak adlandırmaktadır. Bunların arasında madenciler, altın arayıcıları, dökümcüler, çömlekçiler, mermerciler ve yeraltı sularını belirlemek için sondaj yapanlar yer aldığı gibi, çeşitli taş ocaklarında (kireç ve diğerleri) çalışanlar, granit, tuz, taşkömürü vb işletmelerinde, madenlerin, artezyen kuyuların sondajında, yol, kanal, demiryolu inşaatında, cam, porselen, çanak çömlek atölyelerinde çalışan işçiler vardır. Genel kaniya göre, bu işçiler karşılaştıkları olgulara dikkat etmezler, sebebini sorgulamazlar, toprağın kendilerine sunduğu kıymetli malzemenin bilimsel değerini bilmeyip bunları bilim adamlarına vermektense imha ederler. Halbuki, jeoteknist işçiler arasında, karşılaştıkları olguların önemini bilen ve günlük işleri üzerinde kafa yoranlar da vardır. Taş ocaklarında buldukları cisimleri (fosil parçaları vs) saklayanlar, bunların yaşını sorgulayanlar bulunmaktadır. Boubée'ye göre, meraklı işçilerin sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Genç işçiler özellikle bilimin gelişmesinden faydalanmaya ve okumaya önem vermektedir. İşleri sayesinde, birçok kişinin bilmediği bilgileri elde edebileceklerini anlamışlardır. Bazı gezginlerin, madenlerden ve taş ocaklarından gelen örnekler, önemlerine göre iyi ödeme yaptıklarını bilinmektedirler. Jeoteknist işçiler, bu kitap sayesinde ocaklarda neler bulabileceklerini öğrenecekler, bilim için yeni olabilecek parçaları bulma

⁵⁹ Nérée Boubée, *Géologie Populaire à la Portée de Tout le Monde Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie*, Paris 1833, s.191.

⁶⁰ *Géologie Populaire*, s. xi-xv.

ümidini taşıyacaklar. Bulduklarının oluşum ve onun yaşı hakkında bilgileri olacak ve bunları çevrelere açıklayabileceklerdir. Bu hedef, arazilerin özelliklerinin anlatıldığı bölümlerin sonunda ve jeoteknist işçilere hitap eden paragraflarda açıkça görülür. Kendilerine, bu arazilerde neler bulabilecekleri açıklanmaktadır: Birinci Zaman yereylerinde fosil bulmayı beklememelidirler; dilüvyen arazilerde hayvan ve bitki artıkları, ağır çakıl taşlarının içinde değerli cevherler, örneğin kuyumculukta kullanılan türkuaz bulabilirler. Boubée'nin Paris'teki dükkânında sattığı örnekleri, bu jeoteknist işçilerden temin ettiği ve onları bilgilendirerek daha çok sayıda ve daha kaliteli örnek toplamayı amaçladığı da düşünülebilir.

Boubée, önsözünde belirtmese bile, kitabın içeriğinden, eserin ziraatçilere de faydalı olduğu anlaşılmaktadır. Kitabın son bölümünde, çeşitli yereyler⁶¹ (birincil, ikincil, üçüncül, dilüvyen, post-dilüvyen ve plutonik) üzerinde tarım yapan ziraatçıların bu arazilerden azami verim almak için neler yapmaları gerektiğini açıklanmaktadır. Örneğin birincil arazileri verimli kılmak için toprağa ilave edilmesi gereken maddeler ve gübre çeşitleri sayılmaktadır.

Açıklanmamış olsa da, kitap, kış aylarında Paris'te ücret karşılığında açtığı jeoloji kurslarına ve yaz aylarında düzenlediği arazi gezilerine katılanlar tarafından da kullanılacaktır. Sonuç olarak *Géologie Populaire*, jeoloji konusuna ilk adım atanlara, jeolojik ürünleri işleyen zanaatkârlara ve ziraatçilere yönelik bir kitaptır.

⁶¹ Yerey kelimesi Fransızca *terrain* kelimesine karşılık gelir ki o da Almanca *Gebirge*'nin karşılığıdır. Aslında onsekizinci yüzyıl ve ondokuzuncu yüzyıl başından beri bu kelimelerin olağan anlamları (*terrain*=yerey, arazi; *Gebirge*=dağ) yanında bir de madencilğe ve oradan da jeolojiye has ikincil anlamları daha gelişmiştir ki, bu eskiden bizde sahre denilen *kayaç* anlamıdır. Ancak Boubée'nin kitabının yayımlandığı 1833 yılındaki birinci, ikincil, üçüncül yereyler, 1860'dan sonra olağan olarak kullanılan Birinci Zaman (=Paleozoyik), İkinci Zaman (=Mesozoyik), Üçüncü Zaman (=Kenozoyik veya Tersiyer) terimlerinin karşılığı değildirler. O zamanlar daha ziyade Werner'in (dünya tarihini açıklayan Neptünizm kuramı terkediliş olsa bile) daha önceki Alman madenci terminolojisinden derleyerek tanzim ettiği İksel Yereyler (Uranfängliches Gebirge=terrain primitif), Geçiş yereyi (Übergangsgibirge=terrain de transition), İkincil yerey (Flötzgebirge=terrain secondaire ve terrain tertiaire ki bu sonuncu Türkçe'ye üçüncül yerey olarak çevrilebilir) terimleri kullanılıyordu. 1860'dan beri kullanılan modern jeolojik sınıflamayla mukayese edilirse, geçiş yereyi Kambriyen'den Devoniyen sonuna kadar olan kayaçları (bazı yerlerde bugünkü Karbonifer de geçiş yereyleri içinde kalmaktadır), ikincil yereyler Karbonifer'den Kretase sonuna kadar olan yereyleri, üçüncül yereyler ise bugünkü Kenozoyik'e karşılık gelen yereyleri kapsıyordu. Terrain diluvial Pleistosen'e, Terrain alluvial ise Holosen'e karşılık gelmektedir ki bu ikisi bugün Kuaterner'i oluştururlar. Bizde Paleozoyik için kullanılan Birinci Zaman, Mesozoyik için kullanılan İkinci Zaman, Kenozoyik için kullanılan Üçüncü Zaman ve Kuaterner (yani Pleistosen+Holosen) için kullanılan Dördüncü Zaman terimleri tamamen Fransız kullanımının etkisini gösterir. Bu terimler artık, Fransa da dâhil, hiçbir yerde kullanılmamakta, yerine doğrudan Paleozoyik, Mesozoyik, Kenozoyik ve Kuaterner kullanılmaktadır. Son yıllarda bir ara Kuaterner'in de kullanımdan kaldırılması gündeme gelmişse de bu kabul görmemiştir. Bu konuda bkz. P. Gibbard, K. Cohen, ve J.G. Ogg, "Quaternary Period," J.G. Ogg, G. Ogg, ve F. Gradstein (yay. haz.), *The Concise Geologic Time Scale*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, s. 149-158.

Arapça çevirinin yapılmasında, zirai kaygılar ön plandadır. Ahmed Fayid, kitabı, Mısır'da toprakların ıslahına yardımcı olacağı ve başka yararlı bilgiler içerdiği için çeviriyi yaptığını önsözde açıklamaktadır.⁶²

Ali Fethi'de ise, ne zirai kaygılar ne de toprağı işleyen işçilere çalıştıkları arazinin zenginliklerini (fosilleri, mineraller vd.) tanıtmaya gibi bir düşünce vardır. Türkçe çevirinin başında, Boubée'nin jeoteknist işçilerinden (madenciler, mermerciler, kuyu kazanlar vs.) bahis yoktur.⁶³ Çeviri, Osmanlı okullarında jeoloji öğretiminde kullanılmak için de yapılmamıştır. Yukarıda belirtildiği gibi, devlet tarafından tevcih edilen bir görevlendirmelere teşekkür için yapılmıştır. Türkçe çeviri belirli bir meslek grubuna değil, "herkese yararlı olması" yapılmıştır. Bu da Encümen'i Daniş'in bilgiyi yaygınlaştırma hedefi ile örtüşmektedir.

***Géologie Populaire* ile *İlm-i Tabakatü'l-Arz*'ın karşılaştırılması**

İlm-i Tabakatü'l-Arz'a kaynaklık eden *Géologie Populaire* üç ana bölüm üzerine kurulmuştur. Aşağıda bu ana bölümlerin başlıkları yanında, içerdikleri alt başlıklar parantez içinde verilmiştir:

Giriş (Jeolojinin hedefi, Yer'in yaşı, Yer'in merkezindeki ateş, yükselimler)

Yerküre'nin Tarihi yani Jeoloji (1., 2., 3. ve 4. devirler: Yerkürenin başlangıçtaki ateş hali, ilk soğuma, canlıların ortaya çıkışı. Yerküre'nin ikinci devredeki durumu, canlıların yok olması ve yeniden yaradılışı.⁶⁴ Üçüncü devir: kara hayvanlarının ortaya çıkışı, organik âlemin artan gelişmesi, inorganik âlemin azalan gelişmesi. Dördüncü devir: tufanın delilleri ve sebebi, tufan sonrası olgular, insanın ortaya çıkışı, kısmi tufanlar, Fransa'daki insan kemiği fosilleri, jeolojinin ile din arasındaki ilişki, jeolojik olayların [Tevrat ve İncil'deki] Yaradılış anlatımı ile olan uyumu, Yerküre'nin ideal kesitini gösteren levhanın açıklaması.

Jeolojinin Sınai İncelenmesi veya Jeoteknik Jeognozi (1., 2., 3. ve 4. devirler: İlkel araziler, geçiş kayaları, alt ve üst ikincil kayalar, üçüncül kayalar, Tufan kayaları veya Diluvium Tufan sonrası kayalar veya Alluvium, ve plütonik, yani derinlik kayaları (yukarıda 62. dipnota bkz).

⁶² *Al-Aqwâl al-Murdiya*, önsöz.

⁶³ Ancak çevirinin son kısımlarında Boubée'nin jeoteknist işçilere yönelik önerileri aktarıırken, bunlar "Maadin ve mahacir ile uğraşan erbab-ı sanayi" (s. 64); "mevad-ı arziyye istihsaline sarf-ı makdur eden keşân" (*İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s.80); "sanayi-i arziyyeden bahs ve tahkika hasr-ı evkat eylemiş olan erbab" (s. 86), "sanayi-i mevad-ı arziyye ile uğraşan erbab" (*İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s. 129) şeklinde tanımlanır.

⁶⁴ Bu yok oluş ve yeniden yaradılış, ondokuzuncu yüzyılda büyük Fransız anatomu ve paleontologu Georges Cuvier'nin (1769-1832) büyük öğrencisi Alcide d'Orbigny'nin (1802-1857) ortaya attığı bir fikirdir ve ABD'de de James Dwight Dana (1813-1895) gibi taraftarlar bulmuştur. Bu fikirler 1850'li yıllarda tamamen terkedilmiştir.

Géologie Populaire ile *İlm-i Tabakatü'l-Arz*'ın metnini karşılaştırdığımızda, Boubée'nin kısa ve öz anlatımının yerini uzun ve tuntuşaraklı cümlelerin aldığı görüyoruz. Yukarıda belirtildiği gibi, az sayıda başlığın yerini yüksek sayıda başlık ve alt başlık almıştır. Bu karşılaştırmayla ilgili notlarımızı aşağıda veriyoruz.

Fihrist, takrizler ve çevirmenin sunuşundan sonra gelen "Mukaddime-i Kitab" başlıklı bölüm ile birlikte Boubée'nin kitabının çevirisi başlamaktadır. "Mukaddime-i Kitab", Boubée'nin "Giriş" başlıklı bölümünün tercümesidir. Ali Fethi, Arapça tercümede olduğu gibi, jeolojinin konusunu, tanımını ve yararını aşağıdaki şekilde vermektedir:

Der beyân-ı mevzû-i ilm-i mezkûr: Jeoloji ilminin mevzûü küre-i arzdir, yani bu fende kûre-i arz mevzû-i mes'ele kılınıb bilcümle araziyyâtı, yani keyfiyet-i icâdı ve ibtidâsından intihâsına varıncaya vukû bulan tebeddülât ve tegayyürât ve dâhil ve hâricinde hâsıl olan mevâddın tekevünat ve teayyünâtı onun üzerine haml olunarak tafsil ve âyan ve tefhim ve beyân olunur. (*İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s.8)

(*Bahsi geçen bilimin konusu*: Jeoloji biliminin konusu yerküredir. Yani bu bilimde yerküre konu alınır ve bütün özellikleri, yani nasıl meydana getirildiği ve başından sonuna kadar meydana gelen tüm değişiklik ve başkalaşımalar ve içinde ve dışında meydana gelen madde oluşumları ve bunların tayini onunla açıklanır ve anlatılır.)

Der beyân-ı ilm-i mezkûr: Jeoloji, yani ilm-i hikmet-i tabîiye-i arziye şol ilme derler ki onunla yerlerin binası ve hey'et-i mecmûası ve dâhil ve haricinde hâlk ve icâd olunan bilcümle eşyâ ve her birilerinin menâfi'i ve onların ma'denlerini bulub ve sühûletle ahz ü istihrâc eylemenin usûlü ve sath-ı küre-i arzda her iklim ve her arza göre ekib ve biçmenin tarîki ve yerlerden hâsıl olan nebâtâtın keyfiyyâtı ve hayvânât-ı berriye ve bahriyyenin türlü türlü hâlâtı bilinüb lâyıkıyla öğrenilir. (*İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s. 8-9)

(*Bahsi geçen bilimin tanımı*: Jeoloji, yani yer bilimi şu bilime denir ki, onunla yerlerin yapısı ve bileşimi, içinde ve dışında meydana gelen ve oluşturulan tüm nesnelere ve her birinin faydası ve onların madenlerini bulup kolaylıkla elde etmenin ve çıkarmanın yöntemi ve yerlere yüzeyinde her iklim ve her toprağa göre ekip biçmenin yolu ve topraktan oluşan bitkilerin nitelikleri ve kara ve deniz hayvanlarının çeşitli halleri bilinip öğrenilir.)

Der beyân-ı fâide-i ilm-i mezkûr: İşbu ilm-i arzla zikr olunan şeyleri bilmenin kişiye faidesi evvelâ mâbûd bilhakk olan Hak Sübhânehû ve teâlâ hazretlerinin kemâl-i kudret-i Rabbâniyesi ile kulları için halk ve icâd buyurduğu yerlerin hüsn-i nizâmı ve içli dışlı mevcud olan masnuât-ı ilâhiyyesinin kemâl-i intizamı bilinerek azâmat-i rubûbiyyeyi gönülden zâhir ve âşikâr olub tâat ve ubûdiyyette elzeme olan tâzim ve ihlâsı kesb ve tahsil eylemektir. Sâniyen maâd ve maâşın mâ bihi'l-kıyâmı olan idare-i bedeniyeye ve beytiyye ve medeniyyeye ve siyaset-i mülkiyyenin şart-ı â'zâmı bulunan vüs'at ve refâh mes'alesini hüsn-i tahsilin tarîkini öğrenib taleb-i meçhûl üzere sarf-ı makdûr ile mağdur olmaktan kurtulmaktır. (*İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s. 9)

(*Bahsi geçen bilimin yararının açıklanması*: Bu yer bilimi ile ifâde edilen şeyleri bilmenin kişiye faydası, her şeyden Allah'ın mükemmel kudreti ile kulları için yarattığı ve icâd ettiği yerlerin güzel düzeni ve içinde ve dışında mevcut olan ilâhi icâdların mükemmel düzeni bilinerek Rabb'in büyüklüğü gönülde aşık olup itaat ve kullukta gerekli olan saygıyı ve gönülden samimiyeti edinip almaktır. İkinci olarak, kişiyi dünya ve ahrette ayakta tutan bedeninin, evinin, uygarlığının ve devlet idaresinin en büyük şartı bulunan zenginlik ve refah meselesini güzel bir şekilde elde etmenin yolunu öğretip, boşu boşuna emek sarf ederek mağdur olmaktan kurtulmaktır.)

Tüm bu yukarıda söylenenlerin *Géologie Populaire*'deki karşılığı yalnızca aşağıdaki paragraftır:

But de la Géologie: La Géologie est la science qui fait connaître la structure et la composition du globe, les changemens qu'il a éprouvés depuis qu'il existe, ceux qu'il devra subir encore dans les siècles futurs; elle enseigne la place qu'occupèrent les matières utiles que contient chaque espèce de terrain,⁶⁵ et les moyens de les découvrir (*Géologie Populaire*, s. 1).

(*Jeolojinin amacı*: Jeoloji, yerkürenin yapısını ve bileşimini, var olduğu zamandan beri geçirdiği değişimleri ve gelecekte de geçirmesi kaçınılmaz olanları öğreten bilimdir. Her tür arazinin içerdiği faydalı malzemenin yerini ve bunları bulmanın araçlarını öğretir).

Jeoloji, ... şol ilme derler ki anımla yerlerin binası ve hey'et-i mecmuası ve dâhil ve haricinde halk ve icâd olunan bilcümle eşyâ ve her birilerinin menafii ve onların madenlerini bulub ve sühûletle ahz ve istihrac eylemenin usûlü öğrenilir (*İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s. 8).

⁶⁵ Burada Fransızca *terrain* kelimesinin karşılığı olarak *arâzi* kavramını kullandık. Bu dilbilim açıdan doğru olmakla birlikte bir çaresizlik sonucudur ve tabii bugünkü arâzi (açık alan anlamında) teriminin ifâde ettiği anlamı içermez, çünkü *terrain*, Georg Christian Fuchsel'in (1722-1773) 'Historia terrae et maris, ex historia Thuringiae, per montium descriptionem eruta'da (*Acta Academiae Moguntinae Erfurt*, c.2, 1761, s. 45-208) kullandığı ve Almanca tam karşılığı *Gebirgsserie* (=dağ dizisi, yani dağdaki, dağda bulunan tabaka dizisi) olan *series montana*'sı karşılığı olarak Almanların kullandığı *Gebirge* (veya onsekizinci yüzyılda genellikle *Gebürge*) kelimesinin Fransızcadaki karşılığıdır ve Boubée'nin onu kullandığı yıllarda hâlâ Fuchsel'in *series montana*'ya verdiği anlamı taşımaktaydı. *Terrain* ve *Gebirge* aynı şartlar altında ve aynı zamanda oluşmuş kayaç paketlerini ifade etmekteydiler ve bunların tüm dünyaya yaygın ve her yerde aynı özellikleriyle tanımlanabilir oldukları sanılmaktaydı (bkz. de Humboldt, A., *Essai Géognostique sur le Gisement des Roches dans les Deux Hémisphères*: F. G. Levrault, Paris 1823, viij + 379 ss; d'Orbigny, C., "Terrains," *Dictionnaire Universel d'Histoire Naturelle*: Renard, Martinet et Cie, Langlois et Leclercq, Victor Masson, Paris 1849, c. 13, s. 479-519; ayrıca bkz. Prévost, C., "Terrain," *a.g.e.*, s. 477-479). Daha sonra Almanca konuşan jeologlar bu anlam için *Formation* kelimesini kullanmaya başladılar. İngiltere'de de Sir Roderick Impey Murchison (1792-1871) *system* kelimesini 1839'da yayımladığı büyük eseri *The Silurian System*'de (... *founded on Geological researches in the Counties of Salop, Hereford, Radnor, Montgomery, Caermarthen, Brecon, Pembroke, monmouth, Gloucester, Worcester, and Stafford; with Descriptions of the Coal-fields and Overlying Formations*, Part I, *The Silurian region*: xxxii+576 ss; Part II, *The Organic Remains*, s. 579-768, J. Murray, London + 1 renkli katlanır harita) bu anlam karşılığı kullanarak hale getirdi. Türkçe'ye bu terim Fransızca'dan arâzi olarak girmiştir. Ö. Ernest Chaput'nun 'terrain néogène'ini, Hâmit Nafiz Pamir 'Neojen arâzisi' olarak tercüme etmiştir (bkz. Chaput, E., İstanbul civarındaki Neojen arazisinin bünyesi hakkında müşahadel: *İstanbul Darülfînuu Fen Fakültesi Mecmuası*, yedinci sene, sayı 3-4, 1931, s.1120; Fransızca orijinal aynı dergide, s. 1131). Bu konuda yukarıda 61. dipnota da bkz.

Ali Fethi, jeolojinin konusunu anlatırken, Boubée'nin jeolojinin amacı paragrafından aldığı "var olduğu zamandan beri geçirdiği değişimleri ve gelecekte de geçirmesi kaçınılmaz olanları" ifadesini alıp kısaltarak ve deterministik vurgusunu eleyerek jeolojinin konusunun içeriğine yerleştirmiştir: "ibtidasından intihasına varıncaya vuku bulan tebdilât ve tagayyürât". Özetle, Ali Fethi, Boubée'nin "Jeolojinin amacı" başlıklı paragrafını, "jeolojinin konusu" başlığı altında aktarmış, ayrıca tanımı ve yararı hakkında Ahmed Fayid'in eklediği iki paragrafı da tercüme ederek almıştır. Dolayısıyla Arapça ve Türkçe çevirilerin giriş kısmı, Boubée'nin girişinden farklıdır. Boubée'nin girişte ele aldığı "jeoloji ve jeoteknistler (toprağı işleyenler)" bahsi yerine jeolojinin konusu, tanımı ve amacı anlatılmıştır.

Jeolojinin tanımı, konusu ve yararının açıklanmasından sonra Yerküre'nin yaşı konusundaki üç görüş ele alınmıştır: Evrenin sonsuz yani başlangıcı olmadığı gibi sonunun da olmadığını kabul eden 1.görüş, Yerküre'nin 6546 yaşında olduğu (Tevrat'a göre) ileri süren 2.görüş ve 300 000 yıllık geçmişi olduğunu kabul eden 3.görüş. Daha sonra, Pierre Louis Antoine Cordier'nin (1777-1861) merkezi ateş teorisi, bu merkezi ateşin varlığının delilleri, merkezi ateşin kaynağı (eskiden tamamen ateşten olan yerkürenin soğuması) açıklanmaktadır. Ancak, Boubée'nin dipnotta verdiği ve André-Marie Ampère'in (1775-1836) yerkürenin merkezindeki kütleli akışkanlığını desteklemeyen teorisinden çeviride bahis yoktur. Buna karşılık, merkezi ateşin oluşumu hakkında bilim adamlarının kesin gözüyle baktıkları teoriyle (yerkürenin başlangıçta ateşten oluşup zamanla soğuduğu) ilgili açıklamaları tercüme ederken, Ali Fethi, kendi ismini belirterek bir dipnot koymuştur.⁶⁶ Bu dipnotta, Ali Fethi, bu yeni teorinin merkezi ateşin yapısına (*mahiyetine*) dair hiçbir bilgi vermediğini yazmakta ve özetle şunları söylemektedir: "Eğer merkezdeki ateşin mahiyetini açıklarken sıcaklık, soğukluk, nem, kuruluk, yükseklik, alçaklık, hız, yavaşlık, yoğunluk, seyreltiklik gibi birbirine zıt unsurların bir merkezde birleştikleri gerekçesiyle aralarında oluşan çarpışma ve müdafaaya bağlı kararsız bir ateş demiş olsalar idi, hem bu çekişmeden kurtulur hem de üzerine felsefi meseleler inşa edebilirlerdi."

Modern jeolojinin temelini teşkil eden merkezi ateş teorisinin ardından Elie de Beaumont'un dağların oluşumuyla ilgili yükselme teorisi, bu teoriyi destekleyen oluşumlar (18. ve 19. yüzyıllarda dünyanın değişik bölgelerinde görülen yükselmeler) ve yükselme devirleri konu edilmektedir. Peşinden gelen "Kısm-ı evvel-i kitab der nazariyyât-ı fenn-i tabakat-ı arz" başlıklı bölüm (*İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s. 27-58), *Géologie Populaire*'in yukarıda konu başlıkları verilen 'Yerküre'nin Tarihi yani Jeoloji' bölümünün çevirisidir. Burada, kitabın ekinde yer alan ideal kesit levhasındaki sayı ve harflerin anlamını açıklayan

⁶⁶ *İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s.20.

dipnotun (*Géologie Populaire*, s.71-73) Türkçe çeviriye alınmamış olması dikkat çekicidir. Fransızca orijinal baskıdaki dipnotlar çeviriye alınmazken, Tufan'ın gerçekleştiğine dair deliller konusu işlenirken Ali Fethi aynı sayfaya iki ayrı dipnot koymuştur (*İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s. 39). Birincisinde, “İslam şeriatçıları (ehl-i şer-i şerif) dini metinlerde tufanın olmadığına dair akli delil yok dediklerini ama olduğuna dair akli delil getirme hususunda çaba göstermediklerini” yazar. Diğerinde ise, Büyük Tufan'ın insan yaratılmadan önce meydana geldiği ileri sürenlerin, Büyük Tufan'ın gerçekleştiğini ispat için [Boubée'nin kitabında] ileri sürdükleri delillerin (dağların tepesinde deniz kabuklarının bulunması vd.) Nuh Tufanı'nın işi olmadığını çürüten sağlam delillerinin bulunmadığını belirtir.

Ali Fethi Efendi, çeviriye eklediği bir başka dipnotta (*İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s.118) Tufan konusunu yeniden ele alır. Boubée, jeologların Büyük Tufanı'nın insanın yaradılışından önce meydana geldiğini, yaratılışından sonra da yeni tufanlar oluştuğunu ve taşınma ile oluşmuş kayaçların, yani çökel kayaçlarının ve Tufan sonrası kayaçlarının, ki bunlara o zaman artık alluvium denilmekteydi, bu özel tufanlar ile oluştuğunu ve bu özel tufanların insan artıklarını içerdiğini, Tevrat ve İncil'in ilk kitabı olan Yaratılış'ta sözü edilen tufanın bu özel tufanlardan biri olduğunu söylemiştir.⁶⁷ Bu bilgi, Ali Fethi Bey'i yeniden Tufan konusunda bir açıklama yapma zorunda bırakır. Bu dipnotta önce Tufan'ın varlığını inkâr eden ve etmeyen toplumlardan bahseder ve özetle şöyle devam eder: Mecusiler, İran, Hint ve Çin toplumları Tufan'ı reddederler. Avrupalı âlimler, hem meydana geldiğini doğrulamış hem de dünyayı kapladığını kuvvetli deliller ile ispat etmişlerdir. İslâm dininde de, Nuh Tufanı'nın varlığına şüphe yoktur ve Avrupa ile İslam görüşü bu konuda uyusmaktadır. Mecusilere ve diğer toplumlara uyararak Tufan'ı reddetmek, Tufan kadar korkunçtur. Ancak ona göre, Avrupalıların, Adem'in yaradılışından önce olduğunu söyledikleri Büyük Tufan, Müslümanlar için Nuh Tufanı'dır.

Türkçe çeviri üzerine düşünceler: Çeviriden çeviri yapmanın zorlukları ve tehlikeleri

Ali Fethi'nin Türkçe çevirisi ile orijinal Fransızca metin, genel olarak uygunluk içindedir. Bununla beraber, Boubée'nin *Géologie Populaire*'de ayrıntıya verdiği önem, Türkçe çeviriye yansımamıştır. Bu durum, Türkçe çevirinin güvenilirliği ve titizliği konusunda şüphe uyandırmaktadır. Bu büyük bir olasılıkla Ali Fethi'nin jeolog olmamasından ve bu konuda herhangi bir hazırlığı olmamasından kaynaklanmıştır. Aşağıdaki paragraflarda, karşılaştırma sırasında çelişkili ve eksik gördüğümüz ifadelerin bazılarını ele almaktayız.

⁶⁷ *Géologie Populaire*, s. 174.

Boubée, Yerküre'nin derinliklerine inildikçe sıcaklığın arttığını söylerken, 2750 *metrede* Kükürt'ün, 6000 *metrede* Kurşun'un erimiş halde olduğunu bildirmektedir.⁶⁸ Türkçe çevirideki ifade ise şöyledir: 2750 *zira* derinlikte olan yerlerde sıcaklık 110 derece olduğundan böyle yerlerde kurşun ve kalay erimiş halde bulunur. Zira 110 derece sıcaklık bu gibi madenlerin katılma ve donmasını engeller.⁶⁹ Ali Fethi'nin verdiği bilgi Arapça metinde verilen bilginin tercümesidir. Dolayısıyla hem Arapça hem de Türkçe çeviri, orijinal Fransızca metnin eksik ve yanlış bir çevirisidir. Bu cümlemin çevirisindeki bilgi yanlışları şöyle sıralanabilir:

1. Fransızca metinde 2750 *metrede* Kükürt'ün ergimiş halde bulunduğu yazılı iken, Türkçe çeviride bu derinlikte kurşun ve kalayın ergimiş halde buldukları yazılıdır.

2. Fransızca metinde kurşunun 6000 metre derinlikte ergimiş halde bulunduğu bildirilirken, Türkçe çeviride bu 2750 *zira* olarak gösterilmiştir.

3. Fransızca metinde kalaydan bahis yoktur ama Türkçe metinde kurşunun yanında kalay da eklenmiştir.

4. Fransızca metinde sıcaklık derecesi verilmemiştir. Türkçe metinde “110 derece”den bahsedilmektedir.

5. Kurşunun ergime noktası 327.4°C, kalayın ergime noktası 231,9°C olduğuna göre “110 derece”de her ikisi de henüz katı haldedir.

6. Derinlikler Fransızca metinde *metre* olarak verilmiştir. Türkçe metinde ise *metre* yerine, birim dönüştürmesine gerek duyulmadan (muhtemelen *metre* Fransızların *zira*'ıdır düşüncesiyle) aynı sayısal değer *zira* olarak verilmiştir. Böylece *metre* ile *zira*'ın birbirine eşit kabul edilmiştir. Halbuki 1 *zira* = 0,75 *metre*'dir. Fransız ile Osmanlı uzunluk birimleri, Ali Fethi'nin çevirisinden yaklaşık 50 yıl önce İstanbul'da karşılaştırılmış ve *zira* ile *metre* arasında oran belirlenip yayımlanmıştır.⁷⁰ Arapça çeviride Ali Fayid, sayısal değeri değiştirmemek için *metre* kullanmayı tercih etmiştir. Ali Fethi, Arapça metindeki *metre*'yi Türkçe çeviriye *zira* olarak almış, ancak sayısal değerleri değiştirmemiştir.

Kısmi tufanlar (Déluges partiels) bölümünde, Boubée, Afrika'daki Atlas dağlarının ve diğer bazı dağların E. de Beaumont'un (1798-1874) tahminine göre son iki devirde yükseldiğini belirtirken (s.60), Türkçe çeviride Beaumont'un yerini “Mösyö Bufon” (s.49) yazılmıştır. Arapça metinde bu kelime doğru olarak Bomon (Beaumont) şeklinde yazılmıştır. Türkçe çevirideki hata bir dizgi veya dalgınlık hatası değilse, Ali Fethi Efendi'nin ondokuzuncu

⁶⁸ *Géologie Populaire*, s.12-13.

⁶⁹ *İlm-i Tabakatü'l-Arz*, s.17.

⁷⁰ Feza Günergun, “Osmanlı Ölçü ve Tartılarının Eski Fransız ve Metre Sistemlerindeki Eşdeğerleri: İlk Karşılaştırmalar ve Çevirme Cetvelleri,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.II, 1998, s.23-68.

yüzyıl Fransız jeologu Beaumont ile onsekizinci yüzyılın ünlü Fransız doğabilimcisi Buffon'un (Georg-Louis Leclerc, 1707-1788) farklı kişiler olduğunu algılayamadığı söylenebilir.

Bir başka hatalı/eksik bilgi örneği, Vezüv volkanı içinde bulunan mineralle ilgili açıklamalarda görülür. Boubée'de *idocrase* olarak adlandırılan bu minerali Ali Fethi Bey, Arapça tercümedeki verildiği yanlış şekliyle *idokran* olarak almıştır. Bu basit bir harf hatasıdır. Boubée, Vezüv yanardağının eteklerinde yaşayan Napolililer'in bu kristale Cristal de Véruve adını verdiklerini yazmıştır. Arapça çeviride (s.132) bu kristal, *billur-i birkân-ı viruh*, Türkçe çeviride ise *billur-i bürkân-ı vebruch* (volkanik vebruch kristal) olarak karşımıza çıkar. *Vezüv* kelimesi birinci çeviride *Viruh*, ikincisinde *Vebruch* olmuştur. Fransızca metindeki Napolililer, Arapça'ya *el-Nabiliyyîn* olarak çevrilmiştir (muhtemelen bu şehrin Fransızca adının Naples {okunuşu Napl} olmasından).⁷¹ Ancak Ali Fethi'nin adı geçen kristaline bu adın *Babilîler* [Babilîler] tarafından verildiği yazması da bir dizgi hatası mıdır yoksa *Nabiliyyîn* kelimesini anlayamamış olmasından mı kaynaklanmaktadır? Bir diğer ihtimal, Avrupa coğrafyası hakkındaki bilgi eksikliği sebebiyle Napoli şehri ile Vezüv yanardağı arasında ilişki kuramamasıdır.

Türkçe çevirinin sonundaki Doğru-Yanlış tablosuna bakıldığında, yukarıdaki hataların hiçbirinin düzeltilmemiş olduğunu görürüz. Tabloda yalnızca, yanlış yazılan Türkçe kelimelerin imlaları düzeltilmiştir (örneğin *ahararet* yerine *hararet*, *yolnur* yerine *bulunur*, *ducar* yerine *duçar* gibi). Bu durum, çevirmenin, yaptığı tercüme hataların farkına varmamış olduğunu düşündürür.

Yukarıdaki son iki örnek, Avrupa dillerinden Osmanlıca'ya yapılan tercüme zorluk ve tehlikelerine dikkatimizi çekmektedir. Teknik metinlerin çevirisinde bu zorluklar daha da büyüktür. Bazı terimleri Arapça'ya çevirmek mümkün olmuş (örn. *matières volcaniques* = *mevâdd-ı bürkaniye*) ise de çevrilmesi mümkün olmayan pek çok terimin Arap harfleriyle yazılışı, bu terimlerin okunup anlaşılmasını zorlaştırmaktadır (*schistes micacés* – *madde-i şitiye-i mikise*). Ancak, Arapça çeviriyi yapan Ahmed Fayid ve çeviriyi kontrol edenlerin, Fransızca terimlerin Arapça karşılıklarını bulma ve kullanma konusunda önemli bir çalışma içinde oldukları açıktır. Her ne kadar *İlm-i Tabakatü'l-Arz*'in Arapça'dan Türkçe'ye tercüme edildiği kitabın başındaki takrizlerde, sunuşta ve kitabın sonunda “Lugât-ı Arabîden zebân-ı Türkîye” tercüme edildiği bildirilmiş ise de, Arapça teknik terimlerin hepsi, Türkçeleştirilmeden nakledilmiştir. Dolayısıyla Ali Fethi'nin bu çevirisinin Türkçe'ye yapılmış bir çeviri olduğu tartışmalıdır.

⁷¹ Latin dillerindeki kelimelerin Arapça veya Osmanlıca'ya aktarılmasında p yerine b kullanılmıştır.

İlm-i Tabakatü'l-Arz'in sonundaki sözlük ve Türkçe çeviri üzerine düşünceler

Boubée, *Géologie Populaire* adlı eserinin sonunda (s.193-236), 'Dictionnaire des Termes Scientifiques' (Bilimsel Terimler Sözlüğü) başlığını taşıyan ve 223 terimin açıklandığı bir bölüm eklemiştir. Ahmed Fayid, Boubée'nin bu sözlüğünü Arapça'ya tercüme ederek çevirisinin sonuna (s. 136-174) almıştır. Arapça çevirinin sonundaki sözlük 204 adet 'fennî ıstılah' içermektedir. Ali Fethi Efendi de, *İlm-i Tabakatü'l-Arz*'in sonuna (s. 131-38) bir sözlük eklemiştir. 233 terim içeren bu alfabetik sözlükte, çeviri metninde geçen “bazı lugât ve ıstılahâtın *Türkî*'ye tercümesi”nin yer aldığını bildirmiştir.

Ahmed Fayid'in çevirisinin sonundaki sözlüğü, *Géologie Populaire*'in sözlüğündeki bilgilere tamamen sadık kalarak hazırladığını söyleyebiliriz: Boubée'nin terimler hakkında verdiği açıklamalar kısaltılmadan olduğu gibi Arapça'ya aktarılmıştır. Dikkati çeken bir başka husus da, çeviri sırasında, Fayid'in, Arapça karşılıkları olmayan Fransızca terimlerin bir kısmını, Fransızca okunuşlarıyla aktarmış olmasıdır: Obsidyen (*obsidienne*), oksijen (*oksigène*), amonit (*amonite*), alümin, botas (*potasse*), bazalt, cıbs (*gypse*), şist (*schiste*), sulfat al-şo (*sulfate de chaux*), silis (*silice*), kozmografya (*cosmographie*) gibi. Bazı metal ve bileşiklerin Arapça karşılıklarını kullanmış (örn. *Mercur* için *zîbak*, *craie* için *tebeşir*, *alun* için *şab* vb.) bazen de Fransızca-Arapça karışımı terimler türetmiştir: *hydroxyde de fer* için türetilen *idrocin el-hadîd* gibi.

Ali Fethi Bey'in *İlm-i Tabakatü'l-Arz*'in ekinde verdiği sözlük, içerik bakımından, Arapça çevirideki ve dolayısıyla Boubée'nin orijinal sözlüğünden farklıdır. Ali Fethi Bey'in sözlüğündeki terim sayısı diğer iki sözlükten yüksek olmasına rağmen, bilimsel terim bakımından zayıftır ve daha ziyade bir Arapça – Türkçe dil sözlüğü görünümündedir. Sözlükte açıklanan terimlerin büyük kısmı metin içinde kullanılmış olan Arapça terimlerdir. Aşağıda, örnek olarak, sözlükteki bazı terimleri ve Ali Fethi'nin bunlara uygun gördüğü Türkçe açıklamaları veriyoruz: *Eşcâr* (ağaçlar), *âkâm* (tepeler ve yüksek yerler), *imlâ* (bir şeyi ahar bir şeyle doldurmak), *ittikad* (yanmak, parlamak), *âbâr* (su kuyuları), *rasâs* (kurşun ve kalay), *cîr* (kireç), *tesbîh* (gübrelemek), *teberrüd* (serinlemek, soğumak), *hacm* (cisim, cüsse), *reml* (kum), *zîbak* (cıva), *seyyâle* (pek akıcı), *haddetü'r-rü'ûs* (tepesi sivri), 'izâm (kemikler), *şeffaf* (bir tarafından öbür tarafı görünen şey), *kîr* (zift ve katran), *kasdîr* (kalay), *müttekid* (yanıcı ve parlayıcı), *hüccûm* (hamle eylemek). Bunların dışında, bazı Fransızca terimler ve açıklamaları da sözlükte yer alır: *metr* (mühendis arşını), *gâz* (cüz-i tayyâr, yani uçucu ve yanıp parlayıcı madde), *kaolen* (bir nevi madendir) gibi.

Ali Fethi, sözlükte teknik olmayan çok sayıda kelimenin Türkçe karşılığını vermekle birlikte, metni Türkçe'ye tercüme ederken, Arapça

kelimelerin yerine Türkçe karşılıklarını koymamış, Arapçalarını korumayı tercih etmiştir. Bu durumda iki soru akla gelmektedir. 1) Çevirmen, niçin metinde Arapça terimleri kullanmayı sürdürmüş ve çevirinin sonunda bir Arapça-Türkçe sözlük eklemiştir? 2) Metin içindeki Arapça terimler korunduğuna göre, yukarıda işaret edildiği gibi, yapılan çeviri neticesinde ortaya çıkan eser ne ölçüde Türkçe sayılabilir? Eserin önsözünde Ali Fethi Efendi, bu eseri "lisan-ı bedü'l-beyan Arabîden zebân-ı dâniş-efşân-ı Türkîye tahvil ve tercüme" ettiğini söylemekte (s.6) ve takrizler de Türkçe'de olmayan bir eseri 'lisan-ı Türkî'ye' çevirdiği için kendisini kutlamaktadırlar. Çok sayıda Arapça kelime, "Türkçe" metinde yaşadığına göre Ali Fethi'nin çevirisinin amacı (Türk diline bir jeoloji kitabı kazandırmak) ve başarısı tartışmalıdır.

Diğer taraftan, Ali Fethi'nin bilimsel terimler için verdiği açıklamalar, Boubée – Fayid sözlüklerinde yer alan açıklamalardan çok daha kısa ve yetersizdir. Bu durum aşağıdaki örneklerde çok belirgin şekilde kendini göstermektedir.

Hélices (Boubée, s.211), *Helezîn* (Fayid, s.102-103): "Toprağın ve kayaların üzerinde yaşayan limaçonlara, salyangozlara ve kabuklu hayvanlara denir. Doğa bilimciler, dünyanın farklı yerlerinde yaşayan 600 tür tanımaktadırlar. Ayrıca, üçüncü ve dördüncü devir arazilerinde bunların çok sayıda fosili bulunur. Hepsi yer kabukları grubuna aittirler."

Bu kabuklular grubu Ali Fethi'nin sözlüğünde *halezon* (s.134) olarak geçmekte ve açıklaması ise yalnızca "boynuzlu böcek" şeklinde verilmektedir.

Argile (Boubée, s.197), *Tafl* (Fayid, s.161): "Kumaşların yağını almak için kullanılan kil (Terre à foulon). Çamurlu (daha doğrusu "milli") madde (matiere limoneuse), dokunuşu yumuşak, suda çözülür ve çok çeşitli şekiller alabilir. Saf kil esas itibariyle alüminen oluşur ama içinde karışmış olarak her zaman biraz silis ve hatta başka maddeler de vardır."

Ali Fethi'nin sözlüğünde *Tafl* (s.136) için yalnızca "baş yıkadıkları çamur ki kil derler" açıklaması vardır.

Gypse ou pierre à plâtre (Boubée, s.210), "*Cibs* veya *hacer cibsî* (Fayid, s.151): Kalsiyum sülfat. Bazen saf bazen kil ile karışıktır. Tırnak ile çizilebilecek kadar yumuşak olmasından tanınır. Asitlerle köpürmez."

Ali Fethi'nin *Cibs* için açıklaması (s.134): "Alçı ki herkesin malumudur.

Shiste, *Schisteux* (Boubée, s.228), *Şist*, *Şistiyye* (Fayid, s.109): "Bu kelimeler yaprak şeklinde olan veya arduazlar gibi ince döşeme taşları (dalles) şeklinde ayrılabilen bütün maddeler için kullanılabilir."

Ali Fethi, *Şist* için "Bir nevi taşır" açıklamasını (s.135) yeterli bulmuştur.

Azote (Boubée, s.197), *Azot* (Fayid, s.138): "Gaz halinde bir akışkandır. Oksijen ile birleştiğinde atmosferdeki havayı oluşturur. Ancak ondan ayrı olduğu zaman ne hayvanların solumasını ne de ateşin yanmasını sağlar."

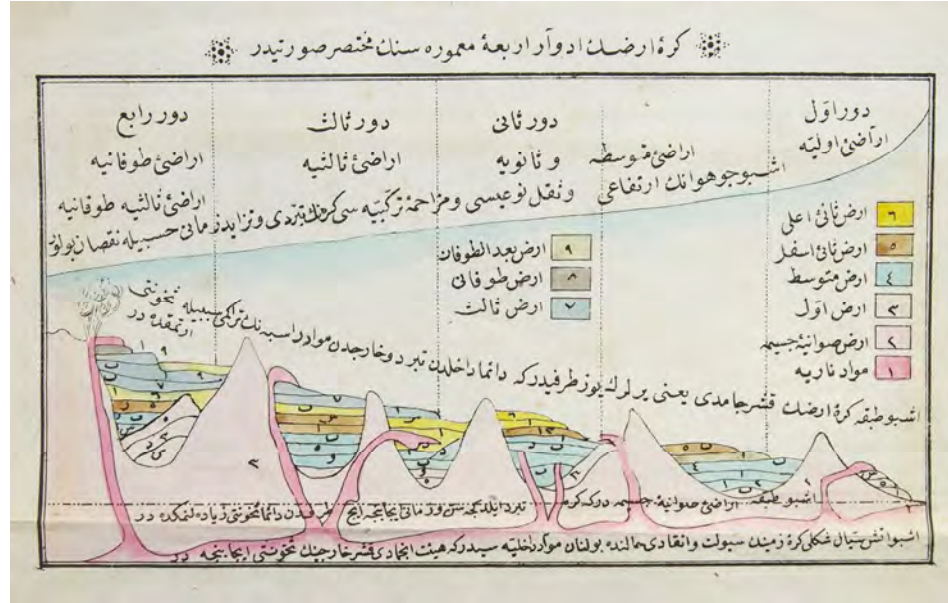
Ali Fethi'nin "azot" için "hava-yı memâfî manasına" (Öldürücü gaz anlamında) açıklamasıyla (s.131) yetinmiştir.

Fransa'da bulunmuş bir mühendis olan Ahmed Fayid ile, çalışmalarının hemen hepsi din bilimleri üzerine olan Ali Fethi Efendi'nin tercümesi arasında fark bulunacağına şüphe yoktur. Fayid, Fransızca teknik terimlere Arapça karşılıklar bulma çabası içinde olurken, Ali Fethi Efendi Arapça teknik terimleri olduğu gibi almıştır. Yine de Ali Fethi'nin, Arapça tercümenin ekindeki sözlükte yer alan ve maddelerin fiziksel özelliklerini yansıtan açıklamaları Türkçe çevirisine alabilirdi. Bunları almayı "bir nevi taşır", "boynuzlu böcektir" gibi tarifleri tercih etmesi nasıl açıklanabilir? Ayrıntıya niçin önem vermemiştir. Acaba fen bilimleri eğitimi görmediği için midir ki, bir popüler bilim kitabının (*Géologie Élémentaire*) verdiğinden de basit açıklamalara yönelmiştir. Arapça tercümedeki terimlerin hepsinin anlamını bilmeseydi bile, araştırmamış veya bu konuyu bilen birine danışıp yardım almamış gibi görünmektedir. O yıllarda kendisine yardımcı olabilecek, yurt dışında eğitim görmüş Osmanlılar, parmakla sayılabilir kadar az olsa bile, vardı. Örneğin Paris'te Maden Mektebi'nde okumuş olan ve yurda dönüşünde Mekteb-i Tıbbiye'de doğa bilimleri dersi veren Derviş Paşa, bunlardan yalnızca birisidir. "Atlas" kelimesi için "bir mahallin ismidir" der ama bu yerin nerede olduğunu söylemez. Keza, Afrika, onun için "beş kıtadan biridir" ama hangisidir belirtmez. Bu sathi açıklamalar, onun çevirisinin maalesef değerini düşürmektedir.

Çevirinin son sayfasında baskının Darü't-tıbbatü'l-amire'de es-Seyyid Mehmed Nail'in marifet ve nezaretiyle basıldığı kaydedilmekte ise de baskı özensizdir. Çeviride çok sayıda baskı hatası vardır ve bunların ancak bir kısmı doğru-yanlış cetvelinde (s. 139-142) düzeltilmiştir. Bu durumda hatalar ya matbaaya verilen metinde bulunmaktaydı veya baskı sırasında oluşmuştur. 236 sayfalık Fransızca metinde yalnızca üç hatası varken, 138 sayfalık Türkçe çevirinin sonunda 4 sayfa içinde 102 baskı hatası bildirilmiştir. Bunların hepsi imla hatasıdır. Anlam hatalarının hiçbirisi hata-sevap cetvelinde düzeltilmemiştir. Ondokuzuncu yüzyıl ortasında Batı dillerinden Osmanlıcaya yapılan başka fen kitaplarının çevirisiyle karşılaştırıldığında, A. Fethi'nin çevirisi özensiz kalmaktadır. Bunun sebebi, çeviriden çeviri yapılması değildir. Belki de, jeoloji hakkında ilk bilgileri vermek için kaleme alınmış bir kitabı daha da basitleştirmeye çalışmasıdır (sözlükte *şist*'e 'bir nevi taş' demesi gibi).

Diğer taraftan, Ali Fethi Efendi'nin dili, halk kitlelerinin kolayca anlayacağı bir dil değildir. Teşekkür yanında, herkese fayda sağlaması için

çevrildiği belirtilen bu kitap, Arapça terim ve tamlamalarla doludur. Bu durum, çevirinin Arapça'dan yapılmış olmasından kaynaklanmıştır. Ali Fethi'nin kendi dil ve üslubuyla da bağlantılıdır. Boubée'nin dili kolay anlaşılır, metni de jeolojiyi popüler kılacak bir metindir. Türkçe çevirinin, bu haliyle Türkiye'de jeolojiye merak uyandırması uzak bir ihtimal gibi görünmektedir.

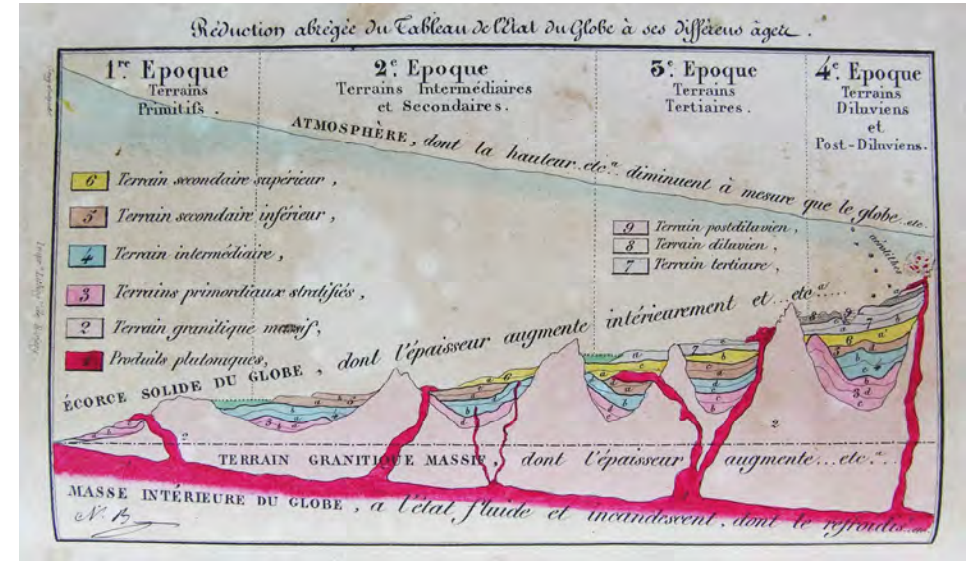

Resim 4. Ali Fethi Efendi'nin *İlm-ü Tabakat-ül Arz* (İstanbul, 1853) adlı çevirisindeki katmanlı renkli ideal kesit.

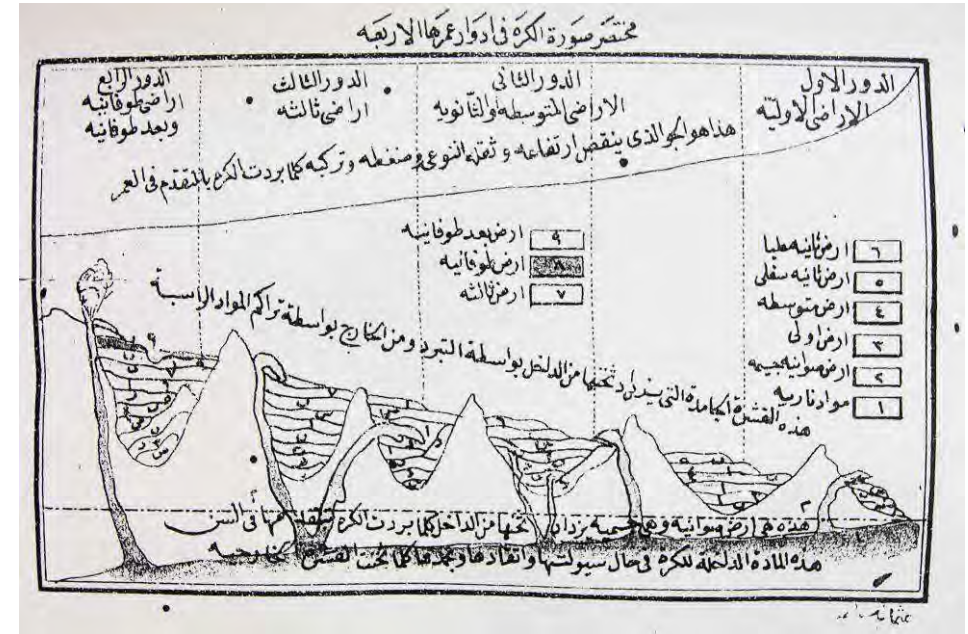
İdeal Kesit: Dağların oluşumunun tasviri ve jeolojik devirler

İlm-i Tabakatü'l-arz'in sonunda, dağların oluşumunu resmeden renkli katmanlı levha halinde bir ideal kesit bulunmaktadır (Resim 4). Bu ideal kesit, Nérée Boubée'nin Élie de Beaumont'un dağ oluşumlarını sistemlere ayırarak onları tarihlendiren meşhur eserinde⁷² yer alan 3 numaralı renkli tablodan esinlenerek çizdiği renkli ideal kesitin (Resim 5), Ali Fayid'in Arapça çevirisindeki kopyasından (Resim 6) Türkçe'ye çevrilmiştir. Arapça ve Türkçe notlandırılmış ideal kesitler, Fransızca orijinalin simetrisi olarak basılmıştır.

⁷² L. Élie de Beaumont, "Recherches sur quelques-unes des révolutions de la surface du globe, présentant différents exemples de coïncidence entre le redressement des couches de certains systèmes de montagnes, et les changemens soudains qui ont produit les lignes de démarcation qu'on observe entre certains étages consécutifs des terrains de sédiment," *Annales des Sciences Naturelles*, c. 18 (1829), s. 5-25, 284-417, c. 19 (1830), s. 5-99, 177-240.

Resim 5. Nérée Boubée'nin *Géologie Populaire à la Portée de Tout le Monde Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie* (Paris 1833) adlı eserindeki renkli ideal kesit.

Resim 6. Nérée Boubée'nin *Géologie Populaire* adlı kitabının Arapça çevirisinde (*Al-Aqwal al-Murziyya fi 'ilm Bunyat al-Kura al-Ardiyya*, Kahire, 1842) yer alan ideal kesit.

Sonuç

Ali Fethi Efendi'nin *İlm-i Tabakatü'l-Arz* çevirisinin incelenmesi, bazı tespitlerin yapılmasına imkân sağlamış ise de, cevaplanamamış sorular hâlâ ortadadır. Ali Fethi Efendi, yeni görevlerine teşekkür için de olsa, acaba niçin kendi telif konularının tamamen dışındaki bir eseri, bir fen kitabını ve özellikle bir jeoloji kitabını tercüme etmiştir? Bir aziz dostun önerisini, kendi alanının dışına çıkmak için yeterli mi bulmuştur? Sunuşunda açıkça belirtmese de, Avrupa'dan fen bilimlerini aktarma hareketine katkıda bulunmak mı istemiştir? Avrupa dillerini bilmediği için Arapça'ya aktarılmış bir fen kitabını Türkçe'ye tercüme etmesi anlaşılır ise de, Arapça'ya tercüme edilmiş başka bir fen kitabını değil de bir jeoloji kitabını seçmiştir? Acaba, Yer'in oluşumunu konu alan bir eseri, ilgi alanı olan dini konulara yakın mı bulmuştur? Bu soruları henüz cevaplayamadık. Yine de, ondokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru Avrupa örnek alınarak kurulan modern eğitim kurumlarından yetişmemiş, İslam bilim geleneğini sürdüren medrese kökenli (çevirinin önsözünde eski âlimlerin *ulum-i hikemiye*'yi 21 *fen*'e ayırdıklarını belirtmesi, onun mensup olduğu bilim geleneğini açıkça göstermektedir) bir kadı/müderresin bir Avrupa fen kitabını Arapça üzerinden de olsa Türkçe'ye aktarması, dönemin dinamiklerini göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Diğer taraftan bu tercüme, Paris-İstanbul hattı dışında Kahire üzerinden ve Arapça'dan çeviriler ile Türkiye'ye modern bilimlerin girmiş olduğuna işaret etmektedir.

İlm-i Tabakatü'l-Arz'in Osmanlı toplumuna herhangi bir etkisi olmuş mudur? Bu soruya tatminkâr cevap vermek oldukça zordur. Bilindiği gibi, Türkiye'de jeoloji dersleri bu çeviriden önce başlamıştır. 1839 yılında Avusturya örneğine göre yeniden düzenlenen Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'de jeoloji derslerinin okutulduğu bilinmektedir. Bu derslerde muhtemelen Fransızca jeoloji kitaplarının kullanılmaktaydı. Bu çeviri ilk Türkçe jeoloji kitabı olduğu için önemli olmakla birlikte, çevirinin eğitimde kullanıldığına dair bir işaret bulunmamaktadır. Bildiğimiz kadarıyla tek baskısı yapılmıştır. Bu bakımdan ileri sürüldüğü gibi (İhsanoğlu, 2006) uzun yıllar jeoloji eğitiminde kullanılmış olması mümkün gözükmemektedir. Türkçe jeoloji kitaplarının nisbeten sık aralıklarla basılması ve eğitimde kullanılması, Tıp eğitiminin 1872'de Türkçeleşmesinden ve jeolojinin rüşdiyelerin ders programına girmesinden sonra olacaktır. *İlm-i Tabakatü'l-Arz*, toprağın ıslahı konusunda bilgi içerdiği için ziraatçiler için de faydalı bir kitaptır. Ancak, Osmanlı'da toprağı işleyenlerin bu kitaba başvurduklarına dair elimizde bilgi bulunmamaktadır.

Avrupa'da aynı yıllarda yayımlanmış kapsamlı jeoloji kitaplarının tercümesi yerine, popüler bir jeoloji kitabının çevrilmiş olması tenkit edilebilir. Popüler kitapların çevrilmesi, temel kitapların çevrilmesine engel değilse de, ondokuzuncu yüzyıl jeolojisinin önemli kitaplarının Türkçe'ye çevrilmediğini

görüyoruz. Tıp eğitiminin Türkçeleşmesinden ve jeolojinin rüşdiyelere girmesinden sonra yayımlanan jeoloji kitaplarının hepsi basit ders kitaplarıdır. Bu durum diğer bilim dalları için de geçerlidir. Teknik terimlerin Arapça olması nedeniyle bir Türkçe çeviri olarak nitelendirilmesi tartışmalı olan, metin içindeki hataları ve orijinal Fransızca metinde bulunan ayrıntılardan yoksun olması sebebiyle *İlm-i Tabakatü'l-Arz*, orijinal metnin güvenilir bir çevirisi olmaktan uzak kalmıştır. Bunun bir sebebi de, çevirmeni Ali Fethi Bey'in jeoloji konusuna uzak bir yazar olmasıdır. Ancak kitabın, modern eğitim kurumları (Mühendishaneler, Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Tıbbiye) dışında üretilmiş bir fen kitabı olması, çevirmenin bir müderres olması ve basım masraflarının mütercim tarafından karşılaması, kitabı on dokuzuncu yüzyıl bilim ve eğitimde modernleşme sürecinin çeviri faaliyetleri arasında diğer kitaplardan farklı bir yere oturtmaktadır.

Bir not da Türkiye'de bilim tarihinin bugünkü durumu hakkında düşülebilir: *İlm-i Tabakatü'l-Arz*'a kaynaklık eden eserin (N. Boubée'nin *Géologue Populaire*'i) tarafımdan bulunması üzerine, orijinal eseri, Kemal Erguvanlı 1985 tarihli bir bilimsel bir makalesinde⁷³ ve daha sonra da ben 1988'de popüler bir yayın organında (*Cumhuriyet Bilim Teknik*) tanıtmış olmamıza rağmen, 1994 yılında Emre Dölen, kitap sanki hiç bilinmiyormuş gibi onun hakkında (hemen tamamen Akyol'dan⁷⁴ naklen) bir yayın yapmış ve kitabın Elie de Beaumont'un bir eserinin tercümesi olduğu gibi, hem de bu eserin hangisi olduğu belirtilmeden, hiçbir temele dayanmayan tamamen yanlış bir iddiada bulunmuştur.⁷⁵ Kontrol edilerek düzeltilmesi çok kolay olan bu fahiş yanlış, İhsanoğlu ve diğerleri tarafından aynen kopya edilerek yayımlanmıştır.⁷⁶ Bu bilim tarihi konusunda ülkemizde bir otokontrolün olmadığını veya pek zayıf olduğunu göstermektedir. Bu zafiyetin bir sonucu da, Osmanlı'nın sözüm ona bilimde ne kadar ileri (!) olduğunu anlatan bir sürü safsatanın ciddi bilimsel eserler olarak halkımıza (ve bazan hatta dünya bilim dünyasına) sunulması neticesini doğurmaktadır. Bundan ne Türk biliminin ne de dünya biliminin fayda sağlayabileceği şüphesizdir.

⁷³ K. Erguvanlı, "Dünyada mühendislik jeolojisi kitapları ve dergileri," *Mühendislik Jeolojisi Türk Milli Komitesi Bülteni*, VII, 7 (1985): 28-32.

⁷⁴ İ.H. Akyol, "Tanzimat devrinde bizde coğrafya ve jeoloji," *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 511-571.

⁷⁵ Dölen, E., "İlk Türkçe jeoloji kitabı", *Müteferrika*, 1994, sayı 3, s. 205-210.

⁷⁶ E. İhsanoğlu ve diğerleri, *Osmanlı Tabii ve Tabiki Bilimler Literatürü Tarihi*, c.I, ed. E.İhsanoğlu, IRCICA, Osmanlı Bilim Tarihi Literatürü Serisi No.6, İstanbul 2006, s. 169.

Katkı belirtme: Bu makale, Feza Günergun'un ısrarlı arzusu, teşviki ve büyük yardımı olmasaydı ortaya çıkmazdı. Feza'nın katkısı o derecededir ki kendisinden ısrarla ortak yazar olmasını rica ettim, fakat kabul ettiremedim. Ancak, makaledeki tüm yanlışlardan ve ileri sürülen fikirlerin mes'uliyetinden Feza'nın ârî tutulması gerektiğini belirtmek isterim. Bu makale vasıtasıyla Asuman Baytop hocamıza da kendisinden küçük bir doğa bilimci meslekdaşı olarak en derin sevgi, saygı ve şükranlarımı sunarken, kendisine daha nice sağlıklı ve verimli yıllar dilerim.

The first geology book published by the Ottomans and what it teaches on the state of geology in the Ottoman Empire

The first independent book in Turkish on geology published in the Ottoman Empire was *İlm-i Tabakatü'l Arz* (Istanbul, 1853). It was a translation made from the Arabic of a popular book originally published in French in Paris by Nérée Boubée under the title *Geologie Populaire à la Portée de Tout le Monde Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie* (Paris 1833). The great importance placed on this book by the Ottoman dignitaries, shows that although there was an enthusiasm for Western science among the administrators and the intelligentsia, they were unaware of the scientific developments in geology in Europe. The present paper focuses on the Turkish translation of *Géologie Populaire* made by Ali Fethi Efendi from Ali Fayid's Arabic translation titled *Al-Aqwâl al-Murdiya fî 'ilm Bunyat al-Kura al-Ardiyya* (Boulaque, 1842). An analysis of the Turkish translation shows that all technical terms were borrowed from the source text in Arabic. The artificially elaborate Ottoman constructions in the text, not reflecting the simplicity and the elegance of the original, may have been one obstacle in its increase of popularity among Turkish readers. This translation is a particular case pointing out that the introduction of modern sciences to Turkey did not only occur through direct translation from European textbooks but through their popularized versions in Arabic translations as well. Although printed at the imperial printing house with the permission of Sultan Abdülmecid I, the printing expenses were covered by the translator himself, a fact assessing the individualistic character of the translation project.

Key words: Geology, history of geology, *İlm-i Tabakatü'l Arz*, Nérée Boubée, Mehmed Ali Fethi Efendi, Ahmed Fayid, Natural Sciences in the Ottoman Empire.

Osmanlı'nın ilk jeoloji kitabı ve Osmanlı'da jeolojinin durumu hakkında öğrettikleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda yayımlanan ilk Türkçe jeoloji kitabı *İlm-i Tabakatü'l Arz* (Istanbul, 1853) olup, bu kitap, Nérée Boubée'nin *Geologie Populaire à la Portée de Tout le Monde Appliquée à l'Agriculture et à*

l'Industrie (Paris 1833) adlı popüler nitelikteki eserinin Kahire'de yapılan Arapça tercümesinden Türkçe'ye çevrilmiştir. Osmanlı devlet adamlarının bu kitaba yazdıkları övgü dolu takrirler, Osmanlı yöneticileri ve entelektüellerinin Avrupa'daki bilimsel gelişmelere büyük ilgi duyduklarını gösterdiği gibi, Avrupa'da jeoloji konusundaki gelişmelerden habersiz olduklarına da işaret etmektedir. Bu bildiri, *Géologie Populaire*'in Ali Fethi Efendi'nin Ali Fayid'in *Al-Aqwâl al-Murdiya fî 'ilm Bunyat al-Kura al-Ardiyya* (Boulaque, 1842) başlığını taşıyan Arapça tercümesinden yaptığı Türkçe çeviriyi incelemektedir. Türkçe çevirinin Arapça ağırlıklı dili, onun Türk okur arasındaki popülaritesine engel teşkil etmiş olmalıdır. Bu çeviri, aynı zamanda modern bilimin yalnızca Avrupa dillerinden çeviriler ile değil, Arapça metinler üzerinden de Türkiye'ye girdiğini göstermektedir. Diğer taraftan, esere, Sultan I. Abdülmecid'in iradesi ile devlet matbaasında basılmasına izin verilmiş olmakla birlikte, basım masraflarının mütercim tarafından karşılanmış olması, çeviri projesinin devlet in değil, fakat kişisel girişimle gerçekleştirildiğine işaret eder.

Anahtar sözcükler: Jeoloji, jeoloji tarihi, *İlm-i Tabakatü'l Arz*, Nérée Boubée, Mehmed Ali Fethi Efendi, Ahmed Fayid, Osmanlı'da doğa bilimleri.